

Vrouwen op de arbeidsmarkt en de daling van de vruchtbaarheid in het Westen, 1850-2000

Chronologie, correlatie en causaliteit

Jan Van Bavel *

Abstract

Vaak wordt aangenomen dat de stijging van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen een factor is die mee de historische daling van de vruchtbaarheid kan verklaren. Deze paper overloopt eerst chronologisch de coëvolutie en correlatie van participatie- en vruchtbaarheidscijfers in een aantal westerse landen sinds het midden van de 19de eeuw. Er duiken een aantal feitelijke gegevens op die niet te rijmen zijn met de theorie dat stijgende tewerkstelling van vrouwen buitenshuis mee de vruchtbaarheidstransitie heeft veroorzaakt. Het vervolg van de paper probeert de anomalieën op te lossen. Eerst wordt de theoretische causaliteitsvraag aangepakt: welke verbanden legt de literatuur tussen de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt en vruchtbaarheid? Vervolgens wordt de theorie terug in de context van de evolutie op lange termijn geplaatst.

* Dank aan Ann Van den Troost, Bart Van de Putte en Koen Matthijs voor hun commentaar bij vorige versies van dit rapport.

Vrouwen op de arbeidsmarkt en de daling van de vruchtbaarheid in het Westen, 1850-2000

Chronologie, correlatie en causaliteit

Jan Van Bavel

Soms wordt aangenomen dat de stijging van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen één van de oorzaken is van lage of dalende geboortecijfers. In grote lijnen is het uitgangspunt van die redenering de onverenigbaarheidsthese: zorg voor kinderen kost tijd en moeite; tijd en moeite die niet tegelijkertijd ook geïnvesteerd kunnen worden in een baan. Kinderen gaan dus sowieso altijd in zekere mate ten koste van betaald werk en een eventuele carrière. En in de praktijk draait het er meestal op uit dat met name de moeder zich wat minder op de arbeidsmarkt en wat meer op de kroost gaat concentreren (Bernhardt 1993; Wilterdink & van Heerikhuizen 1999: 257-258; Brewster & Rindfuss 2000: 272-273; Mehryar et al. 2002: 2-3).

De geschiedenis van de daling van de vruchtbaarheid en de evolutie van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen vallen echter niet zonder meer te rijmen met de onverenigbaarheidsthese. Er zijn drie anomalieën. Ten eerste begon de vruchtbaarheid in een aantal 19de-eeuwse, Europese landen precies te dalen in een periode waarin vrouwen zich eerder begonnen terug te plooiën op het huishouden in plaats van uit werken te gaan. Ten tweede waren de 19de-eeuwse pioniers van moderne vormen van geboortebeperking vaak te vinden in sociale lagen waar vrouwen in feite ook het minst deelnamen aan de arbeidsmarkt, met name in de burgerij (Van Bavel 2002).

Deze twee vaststellingen – zo dadelijk volgt de derde anomalie – hebben betrekking op de periode tijdens de beginfase van de moderne vruchtbaarheidstransitie, die in de meeste Europese landen vanaf de tweede helft van de 19de eeuw startte (Coale & Watkins 1986). De anomalie kan dus misschien ontijdig worden met een historische precisering: de onverenigbaarheid gold en geldt misschien enkel tijdens de latere fasen van de demografische transitie, pakweg na de Tweede Wereldoorlog (Bosman 1989: 108-110; Bernhardt 1993: 25). Of misschien is de onverenigbaarheid pas begonnen spelen vanaf het einde van de babyboom, tijdens de periode die door van de Kaa en Lesthaeghe (1986) tot tweede demografische transitie werd gedoopt en waarin moderne, hormonale contraceptiva volop voorhanden waren (Bernhardt 1993: 25-27; Lesthaeghe 1995).

De vraag is dan waarom die historische precisering nodig is: waarom gold het model eerst niet en later wel? Brewster en Rindfuss (2000: 271-272) argumenteren dat zorg voor kinderen beter verenigbaar was met beroepswerk vóór de industrialisatie dan erna. Preïndustrieel werk ging niet gepaard met gevaarlijke machines, waar je kinderen best uit de buurt houdt. Vóór de mechanisatie ging het meestal om stukwerk dat op eigen tempo uitgevoerd kon worden, terwijl machines hun ritme aan de arbeid(st)er opleggen. Het werk gebeurde voorheen ook meestal dicht bij of in huis, terwijl de afstand tussen woon- en werkplaats tijdens de 20ste eeuw vergroot zou zijn. Werkgevers tolereren niet (meer) dat ouders hun kind mee naar de fabriek of het kantoor brengen omdat dat ten koste zou gaan van de productiviteit (zie ook Bernhardt 1993; Rindfuss et al. 1996: 458-459). Daarom zou de onverenigbaarheidsthese dus pas in de loop van de industrialisatie en tertiarisatie van kracht geworden zijn. Vraag is dan hoe dit te rijmen valt met een derde anomalie: momenteel noteert Europa de laagste vruchtbaarheidscijfers precies in de landen waar vrouwen nog het minst uit werken gaan, met name in de mediterrane landen (Bettio & Villa 1998).

Deze paper overloopt eerst chronologisch de coëvolutie en correlatie van participatie- en vruchtbaarheidscijfers in een aantal westerse landen sinds het midden van de 19de eeuw. Vervolgens wordt de theoretische oorzaak-gevolgvraag gesteld: wijst het gebrek aan een consistente correlatie tussen de twee cijferreeksen op een gebrek aan causaliteit? Het derde deel plaatst de theorie in de historische context en het besluit zoekt ten slotte naar een oplossing voor de drie anomalieën.

Om spraakverwarring te voorkomen: met 'werk' en 'arbeid' bedoelen we in het vervolg betaald beroepswerk, inbegrepen activiteiten als zelfstandige en werk als loon- of weddetrekkende. Niet inbegrepen zijn dus onbezoldigd huishoudelijk werk en onbetaalde kinderopvang.

1. Chronologie en correlatie

Op basis van de onverenigbaarheidsthese zou men verwachten dat een stijging van de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt c.p. zou leiden tot daling van de vruchtbaarheid, dus van het aantal kinderen dat per vrouw geboren wordt. De historische tijdreeksen botsen echter met die verwachting.

Na eeuwenlange fluctuatie op een gematigd hoog niveau, begon de vruchtbaarheid in de meeste Europese landen vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw duurzaam te dalen. In veruit de meeste regio's startte die daling binnen een periode van een tweetal decennia rond de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw. In sommige landen startte

de vruchtbaarheidstransitie vroeger. Met name in Frankrijk begon de vruchtbaarheid al ten tijde van *la Révolution* aan een trage maar gestage val en ook België was wat vroeger dan gemiddeld omdat het zuidelijke landsgedeelte het Franse voorbeeld volgde. In andere landen, met name in Spanje, Ierland en Rusland, startte de transitie opvallend laat (Coale & Treadway 1986; Gillis et al. 1992).

In de meeste Europese landen leefde de totale vruchtbaarheid na de Tweede Wereldoorlog een tijdje in meerdere of mindere mate op tijdens de *babyboom*. Daar kwam snel een einde aan en vanaf de jaren 1970 en 1980 dook de vruchtbaarheid zelfs onder het vervangingsniveau: sindsdien krijgen Europese mannen en vrouwen gemiddeld nog te weinig kinderen om kwantitatief in hun eigen vervanging te voorzien (Davis 1987; Bongaarts 2002).

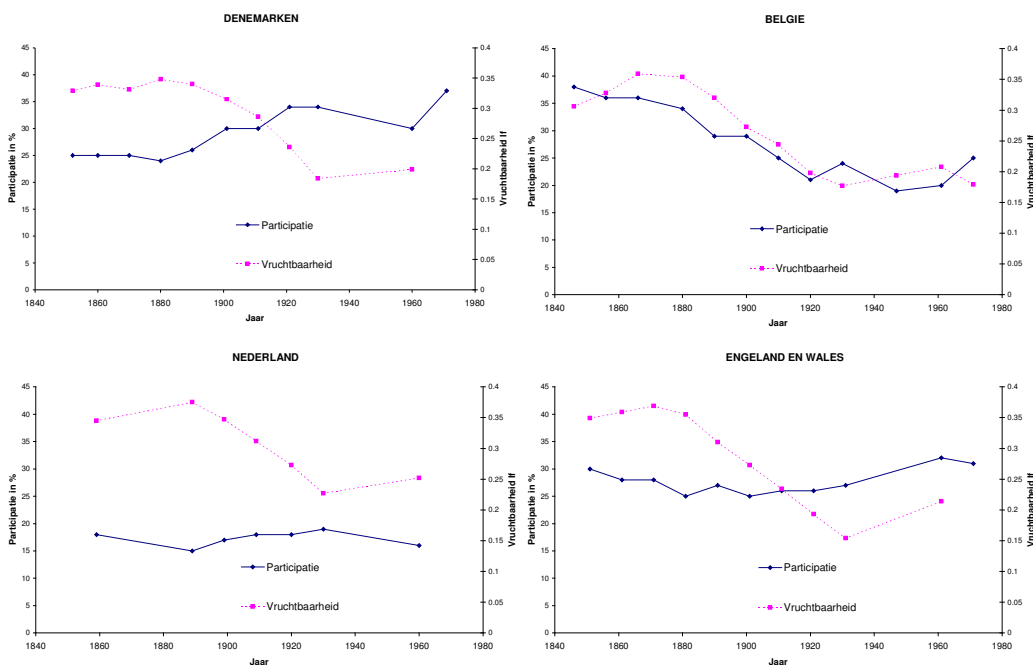
Gezien deze verregaande en langdurige vruchtbaarheidsdaling zou op basis van de onverenigbaarheidsthese verwacht kunnen worden dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen er sinds de tweede helft van de 19de eeuw wellicht duurzaam op vooruit ging. Mogelijk stond betaald werk door almaar meer vrouwen een grote kinderrijkdom steeds nadrukkelijker in de weg of maakte een beperking van de vruchtbaarheid een hogere deelname aan de arbeidsmarkt mogelijk, of allebei. Volgens Pott-Buter (1993: 322) is het verhaal van almaar toenemende deelname van vrouwen aan betaalde arbeid inderdaad wijdverbreid en denkt men vaak dat die toename meeschreef aan de geschiedenis van economische modernisering en emancipatie van de vrouw sinds de 19de eeuw.

Dat sprookje blijkt echter niet te kloppen. De industrialisering ging na verloop van tijd gepaard met een dalende participatie van vrouwen aan de arbeidsmarkt (Pott-Buter 1993: 19-22) en velen streefden eind 19de eeuw het zogenaamde burgerlijke kostwinnersmodel na (Segalen 1986; Matthijs 2001: 240-243), ook al bleef dat voor de meeste arbeidersgezinnen een vage droom (Vanhaute 1998). Hoe dan ook bestaat er geen rechtlijnig verband tussen vrouwenarbeid en vruchtbaarheid. Terwijl de vruchtbaarheidsevolutie in alle Europese landen een gelijkaardige, dalende lijn volgde, valt er geen duidelijk gemeenschappelijk patroon te ontdekken in de evolutie van de vrouwelijke participatiecijfers. De enige gemeenschappelijke noemer die Pott-Buter (1993: 19-22) kon vinden onder zeven Europese landen, is dat deze cijfers overall tussen 1940 en 1960 relatief laag waren en dat ze sinds de jaren 1970 in alle zeven landen tamelijk snel begonnen te stijgen. Een aantal chronologisch geordende voorbeelden uit de periode 1850-2000 illustreren dat het verband tussen vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie op lange termijn verre van rechtlijnig en monotoon was.

Tussen het midden van de 19de en het midden van de 20ste eeuw was Denemarken één van de schaarse landen waar arbeidsmarktparticipatie en vruchtbaarheid evolueerden

zoals verwacht zou worden volgens de stelling van onverenigbaarheid (zie figuur 1): vanaf de jaren 1880 begaven steeds meer Deense vrouwen zich officieel op de arbeidsmarkt en in diezelfde periode begon de vruchtbaarheid eerst lichtjes en dan steeds sneller te dalen. In België daarentegen gingen de respectievelijke evoluties in tegen de verwachting: eerst begon de deelname aan de arbeidsmarkt te dalen in plaats van te stijgen en vervolgens startte de daling van de vruchtbaarheid.

Figuur 1: Evolutie van (op de linkeras) de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen (*) en (op de rechteras) de totale vruchtbaarheid (°) in een vier geselecteerde landen, 1850-1970

(*) Gebaseerd op Pott-Buter (1993: 21), die bruto participatiecijfers berekende als het percentage van alle vrouwen dat op de officieel geregistreerde arbeidsmarkt actief is.

(°) Gebaseerd op Coale & Treadway (1986). If is de Coale-index voor totale vruchtbaarheid en geeft het vruchtbaarheidsniveau in proportionele verhouding tot wat als een historisch maximum wordt beschouwd. Voor de precieze definitie, zie Appendix A van Coale & Treadway (1986)

In Nederland lag de participatiegraad van vrouwen tot diep in de 20ste eeuw laag in vergelijking met de rest van Noord- en West-Europa (Pott-Buter 1993). Terwijl de arbeidsmarktparticipatie van Nederlandse vrouwen tot de jaren 1970 nauwelijks evolueerde, begon hun vruchtbaarheid niettemin vanaf de jaren 1890 fors te dalen. En de Britse vruchtbaarheid begon te dalen in een periode waarin de participatiegraad van vrouwen allesbehalve steeg (Figuur 1).

De trend en het niveau van de vruchtbaarheid waren in deze vier landen in grote lijnen vergelijkbaar, terwijl zowel de trends als de niveaus inzake arbeidsmarktparticipatie van vrouwen sterk uiteenliepen. Dit suggereert dat de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt geen verklarende factor is voor de langdurige en verregaande daling van

de vruchtbaarheid die op het einde van de 19de eeuw startte. Zoals gezegd gaat het volgende deel van deze paper dieper in op de causaliteitsvraag. Hier dient alleen nog opgemerkt dat de participatiemaat uit figuur 1 uiteraard verre van volmaakt is en onder meer door de leeftijdsstructuur van de bevolking beïnvloed wordt, om nog maar te zwijgen over het feit dat lang niet alle feitelijke beroepsarbeid van vrouwen ook officieel geregistreerd werd.

In de periode na de Tweede Wereldoorlog worden inzake arbeidsmarktparticipatie van vrouwen ideaaltypisch drie golven onderscheiden. In de jaren 1950 waren de rollen van moeder en werkneemster tamelijk strikt gescheiden: vrouwen waren ofwel moeder, ofwel gingen ze uit werken. Dit waren de hoogdagen van het zogenaamde kostwinnersmodel (Van Dongen & Vanhaute 2001) en de participatiecijfers waren in de meeste westerse landen inderdaad bijzonder laag (Pott-Buter 1993). Vanaf de jaren 1960 en '70 werden de twee rollen steeds vaker gecombineerd, zij het op een parttimebasis en/of sequentieel: eerst werken, dan kleine kinderen, en dan weer werken als die wat groter waren. De curve van vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie naar leeftijd kreeg in deze periode dus typisch een M-vorm (Pauwels e.a. 1988; Calhoun 1994). (In Japan en Ierland bleef deze vorm trouwens in de jaren 1990 overeind). Tijdens de derde golf, ruwweg vanaf de jaren 1980, steeg het aandeel vrouwen met kleine kinderen dat fulltime uit werken ging. Ideaaltypisch evolueerden de geïndustrialiseerde landen dus op één à twee generaties tijd van een systeem waarbij vrouwen stopten met werken na hun trouw via een situatie waar vrouwen pas thuisbleven na de komst van hun eerste kindje, naar een situatie waar vrouwen met kinderen enkel nog thuisblijven tijdens hun moederschapsverlof (Brewster & Rindfuss 2000: 275-277; vgl. Kempeneers & Lelièvre (1993); voorbeelden: (NL) Henkens et al. 2002; (FR) Grimm & Bonneuil 2001 en (B) Van Dongen & Vanhaute 2001).

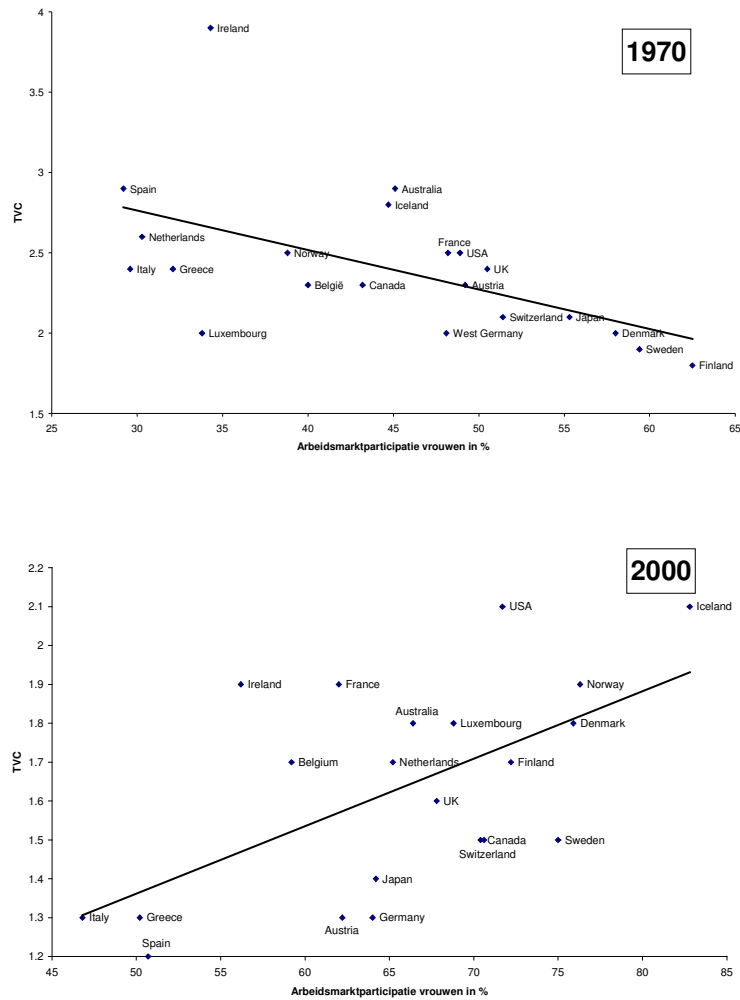
Tijdens deze naoorlogse periode was de samenhang tussen betaalde arbeid en vruchtbaarheid op het eerste gezicht evenmin als tijdens de 19de eeuw in overeenstemming met de onverenigbaarheidsthese. Tijdens de eerste golf was dat nog wel het geval, in die zin dat de periode van de babyboom min of meer samenviel met een periode van zeer lage deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt. In 1970 was er in de OESO-landen inderdaad een duidelijk negatieve samenhang tussen de nationale cijfers over participatie enerzijds en vruchtbaarheid anderzijds (zie figuur 2) – de correlatiecoëfficiënt bedroeg in dat jaar -0,54. Figuur 2 geeft voor 1970 bovendien de indruk dat een hoge arbeidsmarktparticipatie een voldoende voorwaarde was voor lage vruchtbaarheid, want de variabiliteit inzake vruchtbaarheid was zeer klein bij de landen met participatiecijfers boven de 50%. Maar omgekeerd valt uit de cijfers van 1970 op te ma-

ken dat landen met een voor die tijd lage vruchtbaarheid niet noodzakelijk ook een hoog aandeel vrouwen op de arbeidsmarkt hadden.

Dertig jaar later was de samenhang tussen arbeid en vruchtbaarheid compleet omgekeerd: de landen met de laagste vruchtbaarheid waren nu de landen waar het minst vrouwen uit werken gingen, al lag de totale vruchtbaarheid ondertussen in alle OESO-landen behalve Ierland onder het vervangingsniveau. De Y-assen van figuur 2 zijn met opzet zo geschaald dat ze de omkering van correlatie visueel in de verf zetten. Het gaat echter niet om een visuele misleiding: de omkering is echt wel spectaculair, namelijk van een correlatie van $-0,54$ in 1970 naar $+0,59$ in 2000 (vgl. Engelhardt e.a. 2001).

Waar komt deze ommekeer van de correlatie vandaan? Vanaf ruwweg de jaren 1970 traden in het merendeel van de westerse landen steeds meer vrouwen toe tot de arbeidsmarkt maar de relatieve positie van landen op de horizontale participatieas bleef in grote lijnen dezelfde, op enkele uitzonderingen als Nederland en Noorwegen na (zie figuur 2). Met name mediterrane landen zijn steevast te vinden aan de linkerkant van de verdeling, terwijl de Scandinavische landen typisch aan de rechterkant van de as zitten. Op het vlak van de vruchtbaarheid zijn de relatieve posities echter omgedraaid. In 1970 was het totale vruchtbaarheidscijfer in de meeste Scandinavische landen lager dan in Italië, Spanje en Griekenland. In de jaren 1990 en 2000 was het omgekeerd. Oorzaak van de ommekeer is aanzienlijke vruchtbaarheidsdaling in de mediterrane landen, terwijl het peil in Zweden, Finland, Noorwegen en Denemarken veel minder zakte na 1970. Voor een deel gaat het in Spanje en Italië om tijdelijke tempo-effecten van het almaar verder uitstellen van het eerste kind tot op zeer hoge leeftijd. Maar dat uitstel gaat ondertussen zodanig ver dat het onvermijdelijk tot een lager finaal kindertal zal leiden in de jongere mediterrane generaties (Kohler e.a., 2002). De vraag blijft dus wat die onverwachte evolutie verklaart. Waarom daalde de vruchtbaarheid bij stijgende participatiecijfers in landen als Spanje en Italië tot extreem lage diepten, terwijl de vruchtbaarheid in landen als Noorwegen en de VSA recent heropleefde tot dicht bij het vervangingsniveau?

Figuur 2: Relatie tussen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen (*) en totaal vruchtbaarheidscijfer in OESO-landen in 1970 en 2000

Bron: OECD, *Labour Force Statistics* en *OECD in Figures*; UN, *Demographic yearbook*.

(*) Berekend als aantal vrouwen op de arbeidsmarkt gedeeld door totaal aantal vrouwen van 15 tot en met 64 jaar.

2. Oorzaak en gevolg

Uit het voorgaande bleek dat er op geaggregeerd, nationaal en historisch niveau duidelijk geen consistent negatief verband is tussen de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt en vruchtbaarheid. Correlaties doorheen de tijd beschrijven is echter één zaak, een causaal verband onderzoeken is nog wat anders. Er kan geargumenteed worden dat het conflict tussen gezin en werk zich op het niveau van individuele mannen, vrouwen en gezinnen afspeelt, weliswaar binnen een bepaalde maatschappelijke context, en dat de analyse van oorzakelijke verbanden dus ook op het individuele niveau moet gebeuren. Nochtans gebeurt onderzoek naar de relatie tussen arbeids-

marktparticipatie en vruchtbaarheid vaak met geaggregeerde data (Brewster & Rindfuss 2000; Engelhardt et al. 2001; Rindfuss et al. 2003; Kögel 2003).

2.1 Een ecologische fout?

Volgens Bernhardt (1993) zou een sterke relatie op individueel niveau normaal gezien moeten komen bovendien in de geaggregeerde cijferreeksen, zo niet kan in twijfel worden getrokken of het verondersteld verband op individueel niveau wel reëel is. Zij beweert niet dat de analyse van geaggregeerde tijdreeksen de meest optimale methode is, wel "that such a strong inverse relationship as is generally presumed perhaps ought to show up even in this kind of analysis" (Bernhardt 1993: 27). Die veronderstelling is echter ongegrond: het is wel degelijk mogelijk dat er een sterk en consistent negatief verband bestaat tussen vruchtbaarheid en participatie op individueel niveau, terwijl dat op het niveau van de geaggregeerde tijdreeksen niet tot uiting komt.

Stel dat de vruchtbaarheid om andere dan participatieredenen daalt zowel bij vrouwen die uit werken gaan als bij vrouwen die thuisblijven, en stel dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen tegelijkertijd daalt, terwijl de sterkte van de negatieve samenhang op individueel niveau intact blijft. Veronderstel met andere woorden dat alle vrouwen minder kinderen krijgen en de beroepsarbeid bij alle vrouwen, ongeacht hun kindertal, trendmatig aan populariteit inboet. Veronderstel verder dat de samenhang tussen werk en kinderen op individueel niveau intact blijft: vrouwen met een beroep krijgen bijvoorbeeld steeds gemiddeld één kind minder dan vrouwen zonder beroep. In dat geval zal er in de geaggregeerde tijdreeksen een positieve samenhang zijn tussen arbeidsmarktparticipatie en vruchtbaarheid omdat beide reeksen gelijktijdig dalen. De negatieve samenhang op het niveau van de individuen doet daar geen afbreuk aan. Hetzelfde verhaal kan *mutatis mutandis* verteld worden voor de transversale correlatie op het geaggregeerde niveau van landen of streken in plaats van tijden.

Concluderen dat er geen consistent verband is op basis van geaggregeerde data is in dit geval een schoolvoorbeeld van een ecologische fout. In werkelijkheid wijst het meeste onderzoek immers uit dat er in de 20ste eeuw op individueel niveau wel degelijk een consistent negatief verband bestond tussen de beroepsarbeid en de vruchtbaarheid van vrouwen. Dat wil zeggen: binnen de geïndustrialiseerde landen (zowel binnen Spanje en Italië als binnen Zweden en Noorwegen) is het voor zover we weten zo dat vrouwen die uit werken gaan gemiddeld minder kinderen krijgen dan vrouwen die thuisblijven. En vrouwen met kinderen werken gemiddeld minder buitenshuis dan kinderloze vrouwen (Pauwels et al. 1988; Krishnan 1991; Mertens et al. 1992; Bernhardt 1993: 25; Van Dongen et al. 1995; Brewster & Rindfuss 2000: 279; Kalwij 2000).

Over de 19de eeuw, en zeker vóór de start van de vruchtbaarheidstransitie, zijn de empirische gegevens terzake schaars omdat het beroep van getrouwde vrouwen in de meeste bronnen niet of slechts zeer gebrekkig vermeld staat (Herr 1995; Janssens 1998b). Szreter (1996: 310 e.v.) bevestigt de stelling van Crafts (1984; 1989) dat verschillen in de vordering van de vruchtbaarheidstransitie naar beroepsgroep in Groot-Brittannië anno 1911 vooral een reflectie waren van de mate waarin vrouwen én kinderen op de formele arbeidsmarkt werkten voor een loon. Schrover (1997) speculeert dat de verlaging van de huwelijksleeftijd en de stijging van de vruchtbaarheid, eind 19de eeuw in het zuidoosten van Nederland, onder meer een gevolg waren van verschralende tewerkstellingskansen voor vrouwen. Noch Szreter noch Schrover testten echter deze stellingen op individueel meetniveau. Camps-Cura (1998) beschikt wel over de nodige nominale data en stelde vast dat Catalaanse vrouwen die begin 20ste eeuw in de textielsector werkten, zich doorgaans uit de arbeidsmarkt terugtrokken naar aanleiding van de komst van kinderen, waarbij het verloren inkomen uit arbeid van de moeder na verloop van tijd vervangen werd door dat van de kinderen. Van Bavel (2002) stelt op basis van nominale gegevens vast dat gehuwde vrouwen waarvoor beroepsactiviteit geregistreerd werd over het algemeen een lagere vruchtbaarheid hadden dan vrouwen zonder geregistreerd beroep. Zijn onderzoek heeft betrekking op het Vlaams-Brabantse Leuven in de periode 1850-1910.

Het algemene beeld voor zowel de tweede helft van de 19de als de 20ste eeuw is dus tot nader order dat er binnen een gegeven maatschappelijke context op individueel niveau wel degelijk een consistent negatieve samenhang was tussen de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt en vruchtbaarheid. Die consistentie is er niet op het geaggregeerde niveau van de tijdreeksen. Er dringt zich dus wellicht een *multilevel*-benadering op om de fundamentele gelaagdheid van de bepalende factoren te begrijpen en een ecologische fout te vermijden. Binnen de context van de individuele of familiale levensloop speelt blijkbaar in uiteenlopende contexten een tamelijk algemeen geldend proces dat maakt dat er een zeker conflict is tussen vruchtbaarheid en vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie. Maar op een macroniveau spelen blijkbaar andere maatschappelijke processen die zowel de grote vruchtbaarheids- en participatietrends beïnvloeden, als de mate van conflict tussen gezin en beroep.

2.2 Een extern rollenconflict tijdens de levensloop

Zoals gezegd wordt de negatieve associatie tussen de beroepsactiviteit en het kindertal van vrouwen meestal verklaard met de onverenigbaarheidsthese. In algemenere sociologische termen kan de negatieve associatie begrepen worden als het resultaat van een extern rollenconflict (cf. Bosman 1989: 106-108), namelijk het botsen van de rol-

verwachtingen ten aanzien van de positie van moeder enerzijds en de rolverwachtingen ten aanzien van de beroepsrol anderzijds.

Hoewel het externe rollenconflict in principe zowel op mannen als vrouwen van toepassing is, zijn het in de praktijk vooral vrouwen die in geval van kinderlast eventueel uit de arbeidsmarkt treden. Dat is een gevolg van de sociologische realiteit dat in de huishoudelijke rolverdeling mannen doorgaans de hoofdrol kregen en krijgen inzake het verwerven van een gezinsinkomen, terwijl vrouwen doorgaans als hoofdverantwoordelijke beschouwd worden voor het zorgen voor kleine kinderen (Rindfuss et al. 2003). Het vervolg van het betoog beperkt zich daarom tot de botsing van buitenshuiswerk met moederschap.

De werkhypothese in het vervolg van de argumentatie is dat dit externe rollenconflict zich binnen de context van de levensloop altijd in meerdere of mindere mate stelt. In de praktijk kan dit conflict dan opgelost of verzacht worden door de beroepsarbeid te verminderen of door geen of minder kinderen te nemen, ofwel door beide. De sterkte van het rollenconflict en de manier waarop het verzacht of opgelost kan worden, hangt af van de roldefinities, die verschillen van plaats tot plaats en van tijd tot tijd.

De volgende paragraaf onderzoekt eerst in theoretische en a-historische termen in welke richtingen de causale pijlen tussen vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie gaan. Pas in het derde en laatste deel van deze paper wordt de geschiedenis terug geïnjecteerd en wordt nagegaan hoe de sterkte van het rolconflict sinds het midden van de 19de eeuw evolueerde en wat daarvan de gevolgen zijn.

2.3 De richting van de causaliteit

Als er over het algemeen een negatieve relatie bestaat tussen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en hun vruchtbaarheid op individueel niveau, is de vraag hoe het zit met de richting van de eventuele causaliteit: beperken vrouwen hun vruchtbaarheid om tijd en energie vrij te maken voor andere behoeften en ambities, of gaan vrouwen slechts uit werken in de mate dat hun vruchtbaarheid en de zorg voor kinderen dat toelaten. Of gaat het om tweerichtingsverkeer (Cramer 1980; Klijzing et al. 1988; Bernhardt 1993)?

De eventuele invloed van de arbeidsmarkt kan uitgaan van zowel een geambieerde als een feitelijk beklede positie, en die invloed kan bedoeld en onderkend zijn of niet. En omgekeerd kan zowel het feitelijke als het beoogde kindertal een invloed uitoefenen op het doen en laten op arbeidsmarkt, en dat effect kan opnieuw zowel beoogd zijn als niet (vgl. Bernhardt 1993: 30). Met andere woorden: virtuele, toekomstige toestanden (die misschien nooit realiteit zullen worden) bepalen mogelijk mee de huidige beslis-

singen en (dus) toestanden (Engelhardt et al. 2001: 5), om het even in welke richting de causaliteit loopt.

Gewoonlijk wordt er met vier verkeersstromen rekening gehouden (Cramer 1980; Klijzing et al. 1988; Bernhardt 1993; Engelhardt et al. 2001):

1. vruchtbaarheid heeft een effect op de deelname aan de arbeidsmarkt;
2. de deelname aan de arbeidsmarkt beïnvloedt de vruchtbaarheid;
3. betaald werk en vruchtbaarheid beïnvloeden elkaar wederzijds; en
4. zowel de deelname aan de arbeidsmarkt als vruchtbaarheid worden door een derde factor beïnvloed, die aldus voor een schijneffect zorgt.

De derde factor

Om met de laatstgenoemde verkeerssituatie te beginnen: micro-economisch bekeken is het niveau van het inkomen dat vrouwen kunnen verdienen door eigen beroepsarbeid een 'derde factor' die mogelijk voor een schijneffect tussen participatie en vruchtbaarheid zorgt. Economisch gezien zijn er aan kinderen twee soorten financiële kosten verbonden: directe kosten en indirecte opportunitykosten. Directe kosten omvatten de uitgaven voor voeding, kleding, huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg enzovoort. De opportunitykosten bestaan zowel uit het onmiddellijke verlies aan inkomen ten gevolge van de tijdelijke of permanente uittrede uit de arbeidsmarkt als uit het verlies aan toekomstig inkomen als gevolg van promotievertragingen in de eventuele carrière van de moeder (Becker 1991). (Wat *vaders* betreft: onderzoek suggereert dat de carrière van de man eerder bevorderd dan gehinderd wordt door kinderen (Rindfuss et al. 2003)).

Gezien deze twee soorten kosten zijn er tegenstrijdige verwachtingen over de samenhang tussen vrouwenlonen en vruchtbaarheid. Vanuit het standpunt van de directe monetaire kosten bekeken, valt een positieve druk te verwachten van het aantal afhankelijke kinderen op de betaalde arbeidsprestaties van de moeder, aangezien meer kinderen c.p. om een hoger gezinsinkomen vragen. Zo bekeken mag een positieve samenhang tussen het aantal kinderen en het inkomen uit arbeid van moeders verwacht worden. Dit wordt het (positieve) inkomenseffect genoemd (zie Andersson 2000). Daartegenover staat dat de opportunitykosten hoger liggen naarmate de vrouw meer verwacht te verdienen op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld omwille van haar opleiding. Het gezinsinkomen van een goedverdienende vrouw met ambitie heeft meer te verliezen door de komst van een kind dan een vrouw met een toch al slecht-betaalde baan. Om die reden wordt een negatief substitutie-effect verwacht: als vrouwen die kinderen krijgen tijdelijk of permanent (moeten) stoppen met werken, dan hebben kinderen een grotere opportunitykosten voor wie meer verdient (DiPrete

et al. 2002). Daarom zullen veelverdieners een kinderwens misschien al gemakkelijker substitueren door andere verlangens.

Economisch gezien is dus het inkomen van de vrouw een cruciale factor, zowel voor de sterkte van het positieve inkomenseffect als voor de sterkte van het negatieve-opportunitetskosteneffect. In micro-economische analyses speelt de hoogte van de lonen die vrouwen eventueel kunnen verdienen dan ook een causale sleutelrol: vrouwen beslissen tegelijkertijd of ze uit werken willen gaan en of ze nog een kind willen, en één van de bepalende factoren in die gebundelde beslissing is het inkomen dat ze eventueel kunnen verdienen op de arbeidsmarkt en mogelijk riskeren (gedeeltelijk) te ontlopen als ze nu nog een kind krijgen (Di Tommaso 1999). Als vrouwen relatief slecht betaald worden op de arbeidsmarkt, dan daalt de opportunitetskost van een bijkomend kind en wordt de stimulans gevoed om zich te storten op kinderen en een man met een goed inkomen (Becker 1991).

Micro-economisch is de vraag dus niet in welke richting het effect gaat – van participatie naar vruchtbaarheid of andersom – maar wel of een combinatie van kinderen krijgen en uit werken gaan, gegeven de inkomenspotentie, de kinderwens en schaarse tijd, al dan niet wenselijk is (Di Tommaso 1999). De meeste micro-economische studies wijzen uit dat het negatieve effect van de opportunitetskosten zwaarder doorweegt voor hogere inkomens en dat er dus een negatief effect is van het niveau van lonen en wedden op de vruchtbaarheid en een positief effect op de deelname aan betaalde arbeid van vrouwen (Becker 1991; Kögel 2003). Sommige studies, met name in Noorwegen, deden dan weer vaststellingen die op het eerste zicht moeilijk verenigbaar zijn met de micro-economische theorie, namelijk dat het verdienvermogen van vrouwen geen of zelfs een positief effect heeft op de vruchtbaarheid (Kravdal 1992; 1994). Toepassing van nieuwe en betere methoden leert echter dat de eerdere conclusies waarschijnlijk fout waren (Kravdal 2001; Callens en Croux 2002).

In nogal wat onderzoek duikt ook 'voorkeur inzake levensstijl' op als derde factor die mogelijk zorgt voor een schijnverband tussen participatie en vruchtbaarheid: mensen kiezen binnen een bepaalde context voor een bepaalde levensstijl, die zowel de vruchtbaarheid mee bepaalt als de ambities op de arbeidsmarkt (de Vries 1993; Bernhardt 1993: 31-32). Het levensstijlconcept mist echter analytische scherpte: om het even welke gewoonte kan er in gestopt worden – als het maar met een reeks andere hebbelikheden correleert – en het gevaar van schijnverklaringen en kringredeneringen loert altijd om de hoek. Waarom hebben vrouwen die uit werken gaan minder kinderen? Omdat ze een levensstijl prefereren met minder kinderen en meer geld voor film, theater en reizen. De micro-economische theorie heeft, in tegenstelling tot het levensstijlenonderzoek, alvast de verdienste dat het één mogelijke structurele oorzak voor de geuite preferenties aanduidt.

De levensstijlhypothese overlapt trouwens gedeeltelijk met de micro-economische theorie over het belang van vrouwenlonen. Volgens de logica van het economische substitutie-effect, als gevolg van de hoge opportunitetskost van kinderen, zullen veelverdieners immers vaker dan weinigverdieners een kinderwens vervangen door andere verlangens en dus kiezen voor een kinderloze of kindarme levensstijl. Het verdienvermogen van vrouwen is dus één mogelijke determinant van de algemenere zogenaamde 'derde factor'-levensstijl. Het opleidingsniveau is nog een andere determinant (de Vries 1993), die mogelijk zowel een rechtstreeks effect heeft op de voorkeur voor het uitoefenen van een bepaald beroep als een onrechtstreeks effect via het verdienvermogen. Het levensstijlconcept is misschien nuttig om gemaakte keuzes samenvattend te typeren, maar causaal-analytisch is de meerwaarde beperkt.

Er zijn in de onderzoeksliteratuur aanwijzingen te vinden dat 'derde factoren' als de lonen en opleidingsniveaus van vrouwen binnen een gegeven maatschappelijke context inderdaad mee de negatieve associatie op individueel niveau tussen participatie en vruchtbaarheid bepalen. Maar evenzeer suggereert het onderzoek dat die derde factoren niet alles kunnen verklaren en dat er nog wel degelijk rechtstreekse effecten zijn van vruchtbaarheid op beroepsarbeid en/of andersom (Bernhardt 1993; Brewster & Rindfuss 2000; Engelhardt et al. 2001). Dat de micro-economische redenering niet volledig is, betekent echter niet dat ze fout is. En als ze juist is, betekent dat niet dat daarmee alles gezegd is. Los van een derde-factoreffect (inkomen) kunnen er ook rechtstreekse effecten zijn.

Vruchtbaarheid → arbeid

De richting van het effect is afhankelijk van het irreversibel karakter van geboorten, van de tijdshorizon en van de efficiëntie van vruchtbaarheidscontrole. Ten eerste de onomkeerbaarheid van geboorten: infanticide buiten beschouwing gelaten, kan een geboorte niet ongedaan worden gemaakt, terwijl een vrouw die genoeg krijgt van een hectisch beroepsleven, er eventueel uit kan stappen, afhankelijk van de omstandigheden (Bernhardt 1993: 34). Dat relatief gefixeerd karakter van het kindertal maakt dat het in sommige opzichten moeilijker is om de gezinsgrootte aan te passen aan het werk buitenshuis dan andersom. Op korte termijn mag men er daarom van uitgaan dat de komst van een kind naast allerlei andere gevolgen ook consequenties heeft voor de activiteiten op de arbeidsmarkt.

Ten tweede is de tijdshorizon van belang: op korte termijn overweegt wellicht het effect van de komst van een kind op (tijdelijke) uittrede uit de arbeidsmarkt. Op langere termijn zou het vooral de sterkte van de gerichtheid op werk en carrière zijn, die de vruchtbaarheid beïnvloedt (Bernhardt 1993: 30; Rindfuss et al. 2003). Dat laatste effect op lange termijn valt echter minstens voor een deel te begrijpen als het resultaat

van de 'derde factor', zij het de hoogte van de vrouwenlonen dan wel de voorkeur voor een bepaalde levensstijl.

Het kortetermijneffect van de komst van een kind op tijdelijke of permanente uittrede uit de arbeidsmarkt ligt het meest voor de hand maar is niettemin afhankelijk van een aantal sociaal-structurele condities. De komst van een kind dwingt de meeste vrouwen met een baan om het werk ten minste voor een tijdje neer te leggen. De duur van dat 'tijdje' blijkt ten eerste afhankelijk te zijn van regelingen voor loopbaanonderbreking, deeltijds werken en kinderopvang (Sundström & Stafford 1992; Bernhardt 1993: 32-33; Brewster & Rindfuss 2000: 280-281). Ook het opleidingsniveau van de vrouw is van groot belang: in de meeste landen leggen hoogopgeleide vrouwen na de komst van een kind minder lang het werk neer dan lager opgeleide vrouwen (Brewster & Rindfuss 2000: 281). Ten derde zijn ook de specifieke jobkenmerken van belang. Sommige jobs zijn beter te combineren met kinderen dan andere. Onder meer de vrijheid die de werkneemster heeft om haar werk zelf te regelen is van belang. Sommige jobs kunnen tot op zekere hoogte gelijktijdig uitgevoerd worden met zorg voor kinderen (Brewster & Rindfuss 2000: 281).

De tijdshorizon is nog op een andere manier bepalend voor het effect van vruchtbaarheid op beroepsarbeid. Met name moet rekening gehouden worden met het feit dat directe kosten van kinderopvang leeftijdsgebonden zijn. In (post)industriële maatschappijen met een lange leerplicht kosten kleine kinderen relatief veel qua tijd maar relatief minder qua geld. Gedurende de eerste jaren van de gezinsopbouw, als de kinderen nog klein zijn, zou er dus een druk tot uittrede uit de arbeidsmarkt zijn. Naarmate de kinderen ouder worden, vragen ze minder tijd maar meer geld; ze zijn minder aangewezen op voortdurende ouderlijke zorg maar school, kleren en hobby's worden duurder. Dat kan in latere fasen van het gezinsleven tot betaald werk aanzetten (Bernhardt 1993: 30).

De leeftijd van kinderen lijkt dus theoretisch van groot belang. Het te verwachten effect is echter niet a-historisch. Tijdens de vroegere fasen van de industrialisering was de bijdrage van opgroeiende kinderen aan het gezinsinkomen in de arbeidersklassen substantieel en vaak levensnoodzakelijk. Kinderen kostten toen *minder* in plaats van meer naarmate ze ouder werden. Adolescente kinderen, en vooral jongens, konden in de arbeidersklasse vaak meer verdienen dan hun moeder (Schellekens 1993; Van den Eeckhout 1993; Vanhoute 1998; Fontaine & Schlumbohm 2000). In de 19de eeuw zouden we dus eerder een negatief effect verwachten van de gemiddelde leeftijd van kinderen op de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt, vooral als ook rekening gehouden wordt met het feit dat de gemiddelde leeftijd van vrouwen bij de geboorte van hun laatste kind veel hoger lag dan tegenwoordig (Van Bavel 2002).

Ten derde bepaalt ook de efficiëntie van vruchtbaarheidscontrole of de vruchtbaarheid overwegend de participatie beïnvloedt dan wel andersom. Wanneer geen efficiënte contraceptiva voorhanden zijn, zal vruchtbaarheid eerder de beroepsactiviteit beïnvloeden dan andersom (Stycos & Weller 1967; Bernhardt 1993). Vruchtbaarheid is in die omstandigheden een moeilijk te beïnvloeden gegeven waarnaar beroepswerk zich moet plooiën. Wanneer wel efficiënte contraceptie mogelijk is, gaat de invloed volgens Stycos en Weller (1967) overwegend in de andere richting en zullen beroepsaspiraties en -activiteiten een significant en duurzaam effect hebben op de vruchtbaarheid.

Ook de efficiëntie van contraceptie is uiteraard een historisch evoluerende factor. Volgens Stycos en Weller (1967) en Bernhardt (1993) versterkte de moderne contraceptieve revolutie de impact van beroepswerk op vruchtbaarheid, al zijn er daarvoor geen harde empirische bewijzen. Met een blik op de evolutie op langere termijn argumenteert Bernhardt (1993: 28-29) dat de verregaande beperking en controle van de vruchtbaarheid er toe heeft geleid dat moeders in de loop van de demografische transitie een steeds minder groot deel van hun leven aan de zorg voor kinderen moesten besteden en dus meer tijd 'over' hadden om uit werken te gaan. In de loop van de transitie stopten zij niet alleen steeds vaker met voortplanting na het bereiken van hun gewenste gezinsgrootte, ze leefden gemiddeld ook steeds langer. Op die manier kwam meer tijd vrij om uit werken te gaan.

Arbeid → vruchtbaarheid

Volgens Brewster & Rindfuss (2000: 281-282) hebben arbeid en carrièreplannen een duurzamere en grondigere invloed op vruchtbaarheid dan andersom. Voor een deel duikt hier opnieuw de micro-economische theorie op: deelname aan de arbeidsmarkt verhoogt de opportuniteitskosten van kinderen in termen van het loon dat verloren zou gaan door tijdelijk voor kinderen te moeten uittreden. Activiteit op de arbeidsmarkt levert echter nog andere voordelen op dan een loon, voordelen die even goed de opportuniteitskost van kinderen verhogen, zij het niet-monetaire kosten. Onder meer het sociaal kapitaal dat werk in mindere of meerdere mate oplevert, gaat potentieel voor een deel verloren bij de komst van kinderen door een verlies aan contacten op het werk.

Daarnaast is het echter ook zo dat beroepsarbeid tijd en energie kost die evenmin nog beschikbaar is voor kinderen als voor vrijetijdsbesteding (Brewster & Rindfuss 2000: 282). Dat kan mensen er toe aanzetten om, los van inkomensoverwegingen, tijdelijk of definitief, geen (extra) kind meer te nemen. De ene job slurpt al wat meer tijd op dan de andere. Algemener zijn specifieke jobkenmerken van belang. Sommige jobs zijn beter te combineren met kinderen dan andere. Onder meer de vrijheid die de

werkneemster heeft om haar werk zelf te regelen is van belang. Sommige jobs kunnen zelfs tot op zekere hoogte gelijktijdig uitgevoerd worden met zorg voor kinderen (Brewster & Rindfuss 2000: 281). Kantklossen is een voorbeeld uit de 19de eeuw, en Van Bavel (2002) toonde aan dat kantwerksters inderdaad een hogere vruchtbaarheid hadden dan vrouwen met beroepen die moeilijker combineerbaar waren met kinderzorg.

Om te weten welk effect beroepsarbeid van vrouwen eventueel zal hebben op hun vruchtbaarheid, is het dus van belang vier zaken te weten over die arbeid: het verdiende monetaire loon, de opbrengst in termen van sociaal kapitaal, de verwachte tijdsinvestering en de combineerbaarheid met kinderzorg.

Het uitstellen van een eerste kind bij hoger opgeleiden en bij de vrouwen die uit werken gaan, in vgl. met de lager opgeleiden en met de thuiswerkende vrouwen, kan een gevolg zijn van elk van die aspecten van beroepsactiviteit. Hoger opgeleiden hebben een hogere loonpotentie en dus ligt de opportuniteitskosten van kinderen ook hoog. Hooggeschoolde beroepsarbeid vraagt echter ook tijd: de tijd die nodig is om de nodige opleiding te volgen kan de overgang naar het ouderschap vertragen en het uitstel kan onbedoeld tot afstel leiden (Liefbroer & Corijn 1999; Brewster & Rindfuss 2000: 282).

Onderling afhankelijke, parallelle beslissingen

Het meest gesofisticeerde onderzoek sinds de jaren 1990, wijst op wederzijdse beïnvloeding tussen participatie en vruchtbaarheid maar is ook compatibel met de visie dat andere factoren zowel de langetermijnevolutie van de vruchtbaarheid als van de activiteit op de arbeidsmarkt bepalen. Die groep van antecedente factoren omvat onder meer financiële stimuli, sociale normen en institutionele regelingen in het gezin en op de arbeidsmarkt. Binnen de context van hun levensloop passen vrouwen en mannen hun vruchtbaarheid aan aan de arbeidsmarktpositie van hun beiden enerzijds en anderzijds wordt de arbeidsmarktpositie van vooral vrouwen aangepast aan gezinsuitbreiding (Brewster & Rindfuss 2000; Engelhardt et al. 2001).

Zowel die gezinsomstandigheden als de positie op de arbeidsmarkt evolueren bovendien tijdens de levensloop parallel, in onderlinge afhankelijkheid doorheen de tijd. Het tijdsaspect is dan ook een essentiële dimensie van de problematiek. Verder zijn intenties en plannen op beide vlakken, voorafgaand aan de nog onzekere praktijk, vaak nauw met elkaar verweven: bij eventuele plannen op vruchtbaarheidsvlak wordt doorgaans rekening gehouden met de consequenties voor de beroepsactiviteit en eventuele ambities op dat vlak. En bij het plannen van de activiteiten op het werk, wordt eventueel mee ingecalculeerd wat de consequenties zijn voor de gezinsrollen. Zo stelde een onderzoek uit de jaren 1970 onder meer vast dat er een negatief verband

is tussen carrièreambities en ouderschapsambities. In de praktijk moeten de gemaakte plannen vaak worden aangepast aan een eventueel ongeplande realiteit op het ene of het andere vlak. Kortom: zowel op het niveau van de intenties als in de praktijk, zijn beroepsactiviteit en zorg voor kinderen onderling afhankelijk (Bernhardt 1993: 31-33).

Omwille van de wederzijdse impact van vruchtbaarheid en arbeid en het tijdsgebonden karakter van beide dimensies van de levensloop, moet een model dat de relatie tussen de twee beschrijft sowieso dynamisch van aard zijn en de beste data om de onderlinge invloeden te onderzoeken zijn longitudinaal omdat met dat soort gegevens de invloed van de ene sequentie op een latere sequentie kan nagegaan worden (Brewster en Rindfuss 2000: 290; Bernhardt 1993: 25-34). Om die reden vormt het levensloopperspectief een goede invalshoek om de relatie te bestuderen. Dat perspectief zet immers het sequentiële, tijdsgebonden en interdependente karakter van beslissingen op het vlak van kinderen en werk in de verf, evenals het feit dat de levensloop is ingebed in een bredere maatschappelijke context (Hareven 1978; Elder 1987; Kalmijn 2002). Het geheel van statistische analysetechnieken dat bruikbaar is om dit soort aspecten van de levensloop te analyseren, staat bekend onder de noemer *event history analysis*. Meestal gaat het om regressieanalyses waarbij een overgangskans, -risico of -snelheid als afhankelijke variabele fungeert (Mayer & Tuma 1990).

In een dynamisch model is niet de finale descendentie die te verklaren afhankelijke variabele, wel de marginale vruchtbaarheid of de pariteitsprogressie, d.i. de kans op een volgend kind en de lengte van het geboorte-interval. Bepalende factoren voor de probabiliteit en de snelheid van pariteitsprogressie zijn onder meer de situatie op de arbeidsmarkt en eventueel de finale kinderwens (Van Bavel 2002).

3. Korte geschiedenis van het rollenconflict

Hoe sterker het externe rollenconflict tussen arbeid en kinderen, hoe sterker het effect van arbeid op vruchtbaarheid en/of hoe sterker het effect van vruchtbaarheid op arbeid. Alles wat het rollenconflict verzwakt, verzwakt dus ook het effect van het ene op het andere (Stycos & Weller 1967; vgl. Rindfuss et al. 1996). De onverenigbaarheid tussen arbeid en kinderen is zelf een variabele die afhankelijk is van de maatschappelijke context (Brewster & Rindfuss 2000: 292).

Van belang voor het rollenconflict zijn verwachtingen ten aanzien van individuen die uitgaan van het reilen en zeilen in verschillende maatschappelijke domeinen: de arbeidsmarkt (en dus de economie), wettelijke regelingen (en dus het politieke beleid),

het onderwijs, de familiale context en godsdienst. De institutionele en normatieve context op deze domeinen evolueert en verschilt van streek tot streek. *En last but not least*, binnen elk van die maatschappelijke domeinen zijn de structuren min of meer geslachtsspecifiek. In de literatuur is sprake van geslachtsspecifieke machtsstructuren (in het Engels "gendered power structures" genoemd), die van maatschappij tot maatschappij en van tijd tot tijd verschillen (Bernhardt 1993; Van Dongen et al. 2001; DiPrete et al. 2002: 5-6). Dit heeft consequenties voor het externe rollenconflict tussen ouderschap en beroepsarbeid.

Het is duidelijk dat de heersende taakverdeling tussen mannen en vrouwen en, algemener, opvattingen, waarden en normen inzake mannelijkheid en vrouwelijkheid, van groot belang zijn, zowel voor de definitie van moederrollen (en *dus* van vaderrollen) als voor de positie van vrouwen (en *dus* van mannen) op de arbeidsmarkt (Casper & O'Connell 1998). In dit verband is het verschil tussen vruchtbaarheid in de betekenis van het baren van kinderen enerzijds en de zorg voor kleine kinderen anderzijds belangrijk. Het eerste kan alleen door vrouwen gebeuren, het tweede zowel door mannen als vrouwen, hoewel in de praktijk meestal de vrouw de positie inneemt van hoofdverantwoordelijke van was en plas (Bernhardt 1993: 36).

De geslachtsgebonden normen en rolverwachtingen binnen gezin en familie enerzijds en op het werk anderzijds zijn duidelijk van doorslaggevend belang voor de combineerbaarheid van kinderen en beroepswerk. Achten manlief en de familie het aanvaardbaar dat kinderen naar een crèche gebracht worden? Wat is hun reactie als moeder 's avonds laat vergadert met collega's en de zorg voor de kinderen aan haar man overlaat? Is het beeld van mannelijkheid dat vader aanhangt niet strijdig met koken, wassen en naaien? Hoe meer zorgtaken vaders uitvoeren voor hun kinderen, hoe minder zwaar c.p. het rollenconflict tussen moederschap en deelname aan de arbeidsmarkt (Casper & O'Connell 1998).

Op een algemener maatschappelijk niveau is de combineerbaarheid van kinderen en beroep afhankelijk van de interactie tussen arbeidsmarkten, gezinnen en de staat. Opvattingen, waarden en normen m.b.t. het grootbrengen van kinderen kunnen wel of niet, in meerdere of mindere mate compatibel zijn met opvattingen, waarden en normen m.b.t. het werk. De overheid kan op beide terreinen een grote of kleine of geen rol spelen en bijvoorbeeld de geldende normen via wetgeving beïnvloeden.

In grote lijnen is de these dat de evolutie sinds de 19de eeuw als volgt verliep: tijdens de industrialisatie groeide het rollenconflict en werd uit werken gaan sociaal steeds minder verenigbaar met kinderzorg. De overheid ging het terugplooiën van vrouwen op het huishouden van langsom meer stimuleren (Vanhaute 1998). Vooral vanaf de jaren 1970 verzachtte dat rollenconflict weer, zij het niet in alle westerse landen in dezelfde mate en niet altijd met even veel overheidssteun.

De volgende paragraaf bespreekt eerst de evolutie sinds de 19de eeuw van rolverwachtingen ten aanzien van moeders en kleine kinderen. Vervolgens wordt de structurele evolutie op de arbeidsmarkt behandeld, en ten slotte de invloed van beleidsmaatregelen op het externe rollenconflict.

3.1 Evolutie van de rollen van moeder en kind

De daling van de vruchtbaarheid vanaf de tweede helft van de 19de eeuw wordt vaak beschreven als het resultaat van een evolutie waarbij mensen meer tijd, geld en energie gingen investeren in een kleiner aantal kinderen. Voordien werd per koppel een groter aantal kinderen geboren, maar vele zuigelingen en kinderen overleefden niet. De overgang wordt benoemd als een transitie van 'high quantity'- naar 'high quality'-kinderen. Daarbij kreeg de moeder een cruciale rol toegeschreven: kinderen 'van hoge kwaliteit' vereisten meer huishoudelijke arbeid en die moest in respectabele huisgezinnen optimaal door de moeder worden geleverd. Keuken, kerk en kinderen: dát werden de domeinen waar vrouwen uitmuntend in hoorden te zijn (Steverlynck 2000).

Al vanaf de late 17de eeuw kwamen nieuwe opvattingen en houdingen op in Europa die van belang waren voor het ontstaan van het moderne, echtelijke gezin: een emotioneel geladen eenheid, gekenmerkt door een cultivering van de privé-sfeer (het idee van 'oost west, thuis best'), fungeert als een cel van huiselijkheid en geborgenheid. Dit gezinsmodel wordt het burgerlijke gezinsmodel genoemd (Peeters 1981; Lis 1984; Janssens 1998a; Matthijs 2003).

Moeder de vrouw

In de loop van de 19de eeuw won de opvatting veld dat vrouwen hun levensvervulling vooral hoorden te vinden in de rol van moeder en vrouw. Dat werd als heilzaam beschouwd zowel voor hun persoonlijke zelfontplooiing als voor het welzijn van hun kinderen. Daarmee groeide ook de huiselijkheidscultus. Een thuiswerkende moeder en een beperkt aantal gezonde, propere kinderen werden een teken van status. Het huiselijke, burgerlijke gezinsmodel werd een na te volgen voorbeeld, de fulltime thuiswerkende huisvrouw werd een rolmodel (Rindfuss et al. 1996; Steverlynck 2000; Matthijs 2001; 2003). Deze evolutie lag dus (mee) aan de basis van zowel de daling van de vruchtbaarheid als van het terugplooiën van vrouwen op huishoudelijke arbeid. In de jaren 1950 beleefde het burgerlijke gezinsmodel met een mannelijke kostwinner en een thuiswerkende huisvrouw zijn hoogdagen, wat te merken is aan de uitzonderlijk lage aantallen vrouwen actief op de arbeidsmarkt (Pott-Buter 1993). Maar zelfs in

die tijd bleef het kostwinnersmodel echter voor vele gezinnen een onhaalbare kaart (Vanhaute 1998; Janssens 1998a).

Lange tijd bleef de norm overeind dat kleine kinderen best door een fulltime thuiswerkende moeder opgevoed zouden worden. Toch steeg de arbeidsmarktparticipatie van moeders van jonge kinderen sinds de jaren 1960 aanzienlijk in het Westen (Rindfuss et al. 1996). Uit surveyonderzoek naar attitudes ten aanzien van buitenshuiswerkende moeders blijkt dat er op dit vlak in tijd en ruimte een grote diversiteit bestaat en bestaan heeft in Europa en Amerika maar de trend is in grote lijnen dat de weerstand tegen buitenshuiswerkende moeders afnam en de aanvaarding groeide. De snelheid van deze evolutie verschilde van land tot land, maar de richting van de trend geldt voor de meeste Europese en Amerikaanse landen (Scott 1999; Albrecht e.a. 2000; Brewster & Rindfuss 2000: 287-288).

In de VSA bleef de vruchtbaarheid, na de *babybust*, vanaf 1975 min of meer stabiel, met een totaal vruchtbaarheidscijfer net onder het vervangingsniveau. Nochtans bleef de arbeidsmarktparticipatie van moeders met kleine kinderen lineair en fors toenemen. De opvatting dat kinderen best door hun eigen moeder verzorgd moeten worden, kwam daarom wellicht onder druk te staan, hoewel in de jaren 1990 nog steeds een meerderheid van de Amerikanen er van overtuigd was dat jonge kinderen in zekere mate nadeel ondervinden van werk buitenshuis van hun moeder. Die meerderheid bleef dus overeind in tijden waarin de meerderheid van de moeders feitelijk uit werken gingen (Rindfuss et al. 1996). Toch heeft de normverandering er volgens Rindfuss c.s. (1996: 478) voor gezorgd dat de daling van de vruchtbaarheid in de VSA anno 1975 ongeveer is stilgevallen. Zonder die normverandering zou de vruchtbaarheid volgens hen verder zijn gedaald.

Dat laatste is precies wat zich in een aantal mediterrane landen afspeelt, aldus Bettio en Villa (1998): in Italië, Spanje en Griekenland gingen steeds meer vrouwen op zoek naar betaald werk, terwijl de tolerantie ten aanzien van het uitbesteden van zorg voor kinderen achter bleef. De verwachting is dat deze landen in de toekomst ook op dit vlak spoor zal volgen van de noordelijke landen. Na verloop van tijd, wanneer steeds meer moeders uit werken (blijven) gaan, zal wellicht ook in de mediterrane landen een sneeuwbaaleffect ontstaan: naarmate werkende moeders minder en minder een rareit worden, worden ze ook van langsom minder scheef bekeken (Bernhardt 1993: 31).

Kinderopvang

Het rollenconflict tussen moederschap en beroepsarbeid wordt in belangrijke mate beïnvloed door kinderopvang tijdens de werkuren en tijdens de verplaatsingen van en naar het werk. De toegenomen beschikbaarheid van aanvaardbare kinderopvang ver-

zachtte in de loop van de voorbije twee, drie decennia volgens Rindfuss c.s. (1996: 478) inderdaad in belangrijke mate het externe rollenconflict.

Mertens et al. (1992) stelden vast dat in het begin van de jaren 1980 Nederlandse vrouwen vóór de komst van hun eerste kind méér uit werken gingen dan Vlaamse vrouwen zonder kinderen. Voor vrouwen met kinderen gold echter net het omgekeerde. De auteurs suggereren dat dit wellicht onder meer een gevolg was van het gebrek aan voorzieningen voor kinderopvang in Nederland. Henkens et al. (1992) interpreteren de hogere arbeidsmarktparticipatie van moeders met kleine kinderen in Vlaanderen in vergelijking met Nederlands op dezelfde manier.

Theoretisch zijn de accepteerbaarheid, de beschikbaarheid, de toegankelijkheid, de kwaliteit en de kostprijs van kinderopvang van belang. Met de accepteerbaarheid wordt bedoeld: vinden ouders het aanvaardbaar dat kinderen al vanaf jonge leeftijd niet meer voltijds door hun ouders verzorgd worden? Beschikbaarheid betekent: hoe zit het met de verhouding vraag/aanbod? De toegankelijkheid: hoe ver van huis en/of van het werk. Flexibiliteit heeft betrekking op openingsuren, opvang bij ziekte en dergelijke (Rindfuss et al. 2003).

Er bestaat nog weinig onderzoek naar de impact van beschikbaarheid en kost van kinderopvang op vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie. Voor de VSA bestaan er beperkte gegevens die suggereren dat moeders een (volgende) kind uit- of afstellen omwille van problemen om geschikte kinderopvang te vinden (Brewster & Rindfuss 2000: 288-289). In Duitsland slaagden Hank en Kreyenfeld (2001) er niet in significante effecten van beschikbaarheid van kinderopvang vast te stellen. Zij concluderen echter dat de beschikbaarheid, toegankelijkheid en flexibiliteit van kinderopvang in Duitsland dermate zwak is dat het voor bijna alle vrouwen zo goed als onmogelijk is om zowel kinderen te hebben als uit werken te gaan.

Ook de organisatie van het onderwijs, vanaf schoolse leeftijd, is van belang voor de combineerbaarheid van kinderen en werk. In Frankrijk zijn de schooluren vergelijkbaar met de Belgische of de Nederlandse. In Duitsland daarentegen zijn de basisschooluren zeer onregelmatig en zitten de kinderen veelal slechts halftijds op school (Hank & Kreyenfeld 2001: 8-11). Dit bemoeilijkt uiteraard de combinatie gezin-werk aanzienlijk (Chesnais 1996: 736; Brewster & Rindfuss 2000: 288-289).

3.2 Rollen op de arbeidsmarkt

In de 19de eeuw was de mannelijke kostwinner een opkomend ideaal in de meeste Europese regio's, maar geen historische realiteit. Meestal was *income pooling* absoluut noodzakelijk en waren de bijdragen van vader, moeder én kinderen aan het gezinsbudget nodig. Er was op dit stuk wel heel wat variatie: in sommige streken bleef

een relatief groot deel van de vrouwen thuis, in andere streken een bijzonder klein deel. Textielgebieden stelden typisch veel vrouwen te werk, mijnstreken weinig (Lis 1984: 384-387; Janssens 1998a).

Los van de lokale economische kenmerken, waren de rollen van vrouwen en kinderen op de arbeidsmarkt afhankelijk van het verloop van de gezinscyclus. Dat is bijvoorbeeld aangetoond voor de Gentse arbeidersklasse anno 1900. De inkomsten uit arbeid van vrouwen en kinderen waren er afhankelijk van de fase van de gezinscyclus. In de vroegere stadia was een groot aandeel (50 tot 85%) van de vrouwen klaarblijkelijk actief op de arbeidsmarkt. In volgende fasen namen groter wordende kinderen stilaan een groter wordend deel van de kostwinnersrol van de moeder over (Van den Eeckhout 1993). Wijdverbreid was ook het uit huis gaan van adolescente kinderen om in een ander huishouden aan de slag te gaan als meid of knecht (Wall 1989). Dat was economisch dubbel voordelig: de uithuizige kinderen waren niet meer ten laste maar droegen meestal nog wel bij aan het gezinsbudget (Lis 1984: 384-387).

Vrouwen- en kinderarbeid hingen in de 19de eeuw sterk met elkaar samen. Over het algemeen was er een duidelijke correlatie tussen de lonen van volwassen mannen enerzijds en de mate waarin vrouwen en kinderen loonarbeid verrichtten anderzijds. De typische extremen vormden mijnsteden enerzijds, met relatief hoge mannenlonen, een lage arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en kinderen en een hoge vruchtbaarheid, en textielsteden anderzijds, met lage lonen, veel loonarbeid van vrouwen en een lage vruchtbaarheid c.q. vroege vruchtbaarheidstransitie. De meeste streken bevonden zich ergens tussen die twee extremen, maar over het algemeen werd de laagste huwelijksvruchtbaarheid bereikt waar relatief veel getrouwde vrouwen als buitenshuiswerkend en loontrekkend geregistreerd werden. Waar veel vrouwen uit werken gingen, was doorgaans ook veel kinderarbeid. Kinderen droegen daar dus vanaf een bepaalde leeftijd bij tot het gezinsbudget en dat was ook noodzakelijk, want in nog steeds dezelfde streken waren de mannenlonen over het algemeen laag (Szreter 1996: 503-525).

In streken en economische sectoren waar vrouwen grotendeels thuis loonarbeid verrichtten, of waar de arbeidsprestaties voor een werkgever op onregelmatige basis gebeurden, bleef de huwelijksvruchtbaarheid doorgaans relatief hoog. Een typisch voorbeeld waren de kantwerksters, die hun arbeidsintensieve producten over het algemeen thuis maakten tegen zeer lage lonen, uitbetaald door een handelaar (Van Bavel 2001). Van alle Britse textielwerksters hadden zij in 1911 de hoogste vruchtbaarheid. Kinderen vormden geen belemmering bij het uitoefenen van deze activiteit. In contrast hiermee stonden de naaisters, modistes en hoedenmaaksters, die eveneens thuis werkten maar dan voor eigen rekening. Hun vruchtbaarheid was veel lager en Szreter wijt dat aan de hoge opportuniteitskosten van kinderen voor deze vrouwen: in

vergelijking met het kantklossen waren deze beroepsactiviteiten relatief lucratief maar minder goed te combineren met kinderen. Hun inkomen lag mogelijk vaak boven dat van de echtgenoot, wat hen bovendien in een heel andere onderhandelingspositie plaatste ten opzichte van de echtgenoot (Szreter 1996: 506-507).

Eén van de gevolgen van de economische modernisering van pakweg 1800, is de toenemende ruimtelijke scheiding van woon- en werkplaats (Perrot 1989). In de moderne economie wordt de productie van industriële goederen steeds meer geconcentreerd in grootschalige ateliers, ondersteund door administratief werk in belendende kantoren. Tegelijkertijd groeide het burgerlijke gezinsideaal, dat het gezin en het huishouden idealiseerde als een schuiloord voor de harde buitenwereld. Dit uiteengroeien van twee werelden bemoeilijkt het combineren van zorg voor kinderen met betaalde arbeid. De overheid vaardigde trouwens vanaf het begin van de 20ste eeuw sociale wetgeving uit om vrouwen aan de haard te houden (Bosman 1989: 108-110; Janssens 1998a: 264-266; Vanhaute 1998).

De economische crisis van de jaren 1930 versterkte nog de afkeer tegen buitenshuiswerkende vrouwen en daar kwam tijdens de Tweede Wereldoorlog weinig verandering in. Om 'de ontvolking' tegen te gaan werd de vrouw aan de haard verder gepromoot, vanuit de veronderstelling dat dit de vruchtbaarheid zou bevorderen (Van Praag 1977). Tijdens de babyboom leefde de vruchtbaarheid inderdaad op, al is het weinig waarschijnlijk dat dit iets met het gevoerde beleid te maken had.

Vanaf de *golden sixties* groeide de vraag naar arbeidskrachten sterk, vooral in de tertiaire sector. In toenemende mate werd een beroep gedaan op vrouwen. Om aan groeiende consumptiewensen en -uitgaven te voldoen, was trouwens een aanvulling op het inkomen van de mannelijke kostwinner meer dan welkom. Kinderen hadden zich immers ondertussen zo goed als volledig van de arbeidsmarkt teruggetrokken, terwijl de kosten voor hun opleiding en ontspanning alleen maar waren gestegen. Zo ontstond een situatie op de arbeidsmarkt die grondig verschilde van de toestand voordien. In de eerste plaats waren het nu niet meer enkel arbeidersvrouwen met een laag gezinsinkomen die uit werken gingen, maar meer en meer ook vrouwen uit de middenklasse. De opvatting dat het goed was voor de persoonlijke ontplooiing van vrouwen en hun emancipatie dat zij actief waren op de arbeidsmarkt, won geleidelijk aan veld. De overheid volgde de maatschappelijke evolutie en nam de belemmeringen voor vrouwenarbeid stilaan weg (Bosman 1989).

Aan betaald werk zijn vele aspecten verbonden. Onder meer van belang zijn inkomen, carrièrekansen, flexibiliteit en uurregelingen. Een veelgemaakt onderscheid is dat tussen 'career jobs' en 'noncareer jobs': het eerste type van banen vereist scholing en gaat gepaard met een stijgend inkomen naarmate de carrière vordert. Bij de tweede soort banen geldt dat in veel mindere mate (Brewster & Rindfuss 2000: 273).

Carrièrebanen zijn doorgaans zo gestructureerd dat een voltijdse inzet voor het werk verwacht wordt; voor competitieve jobs wordt een grote investering qua tijd en aandacht verwacht, ook op kindonvriendelijke uren, en het is juist dat soort jobs dat vaak zowel goed betaald als graag gedaan wordt (Bernhardt 1993: 35-39). Anderzijds geeft dit soort van beroepsposities de houdster soms ook de vrijheid en flexibiliteit om zelf het uurschema te regelen. Manlief moet echter meewillen. In Italië is het opleidingsniveau van vrouwen de voorbije decennia enorm gestegen. Dat maakt dat de professionele verwachtingen en ambities van deze generatie van Italiaanse vrouwen enorm verschillen van die van *la mama*. Voor Italiaanse mannen is het nieuwe zelfbewustzijn van vrouwen onverwacht. Klaarblijkelijk kunnen ze maar moeilijk wennen aan het feit dat hun eigen vrouwen op voet van gelijkheid behandeld willen worden en niet doen als hun eigen moeders (Chesnais 1996: 731; Livi-Bacci & Salvini 2000).

Er is een duidelijk en onmiddellijk verband tussen deze veranderende verwachtingen en ambities bij vrouwen en hun vruchtbaarheid: vrouwen die meerdere kinderen krijgen, lopen een verhoogd risico om in de oude positie van hun moeders en grootmoeders verzeild te geraken en alle ambities buitenshuis te moeten laten varen. Daarom schuiven ambitieuze Italiaanse vrouwen kinderen op de lange baan (Chesnais 1996: 731), ook al vinden zij vaak geen of maar heel moeizaam werk.

Wat niet-carrièrebanen betreft: een groeiend aanbod van parttime banen zorgde de voorbije decennia voor een verzachting van het rollenconflict tussen werk en moederschap (Wright, R.E. & Hinde, P.R.A. 1991; Bernhardt 1993: 28). In de mediterrane landen is het aanbod van parttime banen echter nog een stuk lager dan in de meeste andere westerse landen, zonder dat dit gecompenseerd wordt door een groter aanbod van kinderopvang om fulltime werk haalbaar te maken (DiTomasso 1999). De tertiaire sector, die in andere landen veel vrouwen tewerkstelt, bleef in de mediterrane landen sterk onderontwikkeld in vergelijking met Noord- en West-Europa (Bettio & Villa 1998).

In Zweden heerste in de jaren 1960 een tekort aan arbeidskrachten. De dienstensector groeide immers enorm, terwijl de vruchtbaarheid in het land in de periode tussen de twee wereldoorlogen al voortdurend onder het vervangingsniveau had gelegen, wat vanaf de jaren 1950 tot een slinkende instroom op de arbeidsmarkt leidde. Om die reden werd de nood aan meer beroepsactiviteit van vrouwen in die periode publiek en politiek erkend. De Zweedse overheid nam daarom maatregelen om de intrede van vrouwen op de arbeidsmarkt te bevorderen (Chesnais 1996: 732). Vanaf het midden van de jaren 1960 nestelde Zweden zich inderdaad in het koppeloton inzake de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt (Pott-Buter 1993: 21). Een groot deel van de

vrouwenbanen is in Zweden echter parttime, wat het conflict tussen werk en kinderen verzacht (Chesnais 1996: 732).

Meer in het algemeen heeft de Zweedse politiek meer dan de meeste andere Europese landen een beleid gevoerd dat machts- en statusgelijkheid tussen mannen en vrouwen bevorderde in alle maatschappelijk domeinen; zowel in de economie (arbeidsmarkt), in de gezinnen als in de politiek (Sundström & Stafford 1992; Chesnais 1996: 733).

De invloed van beleidsmaatregelen

Dat beleidsmaatregelen in theorie invloedrijk zouden kunnen zijn, daar is zo goed als iedereen het over eens (Bernhardt 1993; Brewster & Rindfuss 2000). Want als er een negatieve samenhang bestaat tussen vruchtbaarheid en arbeid omwille van combinatieproblemen, dan zal die samenhang verzwakt worden door maatregelen die effectief de combinatieproblemen verminderen.

Beleidsinvloed in theorie

Chesnais (1996) onderscheidt in Europa twee basisopvattingen inzake de verhouding tussen individuen, families en de overheid (zie ook Dumon 1989; Reher 1998; en Kröger 2001). Enerzijds zijn er familielanden (nations of families), waar het gezin en de familie een beslissende rol spelen bij alle belangrijke levensbeslissingen, bijvoorbeeld inzake trouwen en kinderen krijgen, en waar het primair familie is die voor diensten zorgt die voor gezinsvorming belangrijk zijn, gaande van kinderopvang tot het kopen van een huis, het oprichten van een eigen zaak en financiële kredietverlening. In individulanden (nations of individuals) worden zulke taken uitbesteed doorgaans aan professionele diensten. Individulanden hangen ideaaltypisch een individualistische sociale filosofie aan waarin gelijke kansen als een individueel mensenrecht een belangrijke rol spelen (vgl. Esping-Andersen 1999).

In familielanden, aldus Chesnais (1996), neemt gezinsbeleid doorgaans één van volgende twee vormen aan. Ofwel ondersteunen de politieke maatregelen eerder het kostwinner-huismoedermodel, zoals in Duitsland, ofwel doet de overheid niets dat zou kunnen worden gezien als bemoeienis met en ingrijpen in wat als private familie-zaken beschouwd wordt. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval in Italië. In familielanden is de invloed van (groot)ouders groter dan in individulanden. Gedrag dat tegen de normen van voorgaande generaties ingaat, lokt daar dan ook vaker conflicten uit dan in individulanden. Dat verklaart mogelijk mee de relatieve intolerantie t.a.v. buitenshuiswerkende moeders van kleine kinderen (Chesnais 1996: 735; Livi-Bacci & Salvini 2000).

In individulanden als Zweden en het Verenigd Koninkrijk ondersteunt het beleid, al dan niet manifest, de individuele rechten en welvaart van vrouwen en kinderen, los

van hun positie in een gezin, en bovendien houdt het beleid in zulke landen ideaaltypisch ook rekening met de verscheidenheid aan gezinsstructuren en niet alleen met het kostwinner-huismoedersmodel (Chesnais 1996). In Zweden, bijvoorbeeld, geldt al vanaf 1974 voor zowel vaders als moeders een recht op betaald ouderschapsverlof. De koopkracht van kinderbijslagen is er, in tegenstelling tot in Italië, door indexering in grote mate op peil gehouden. Verder heeft de overheid er ook mee voor gezorgd dat er een voldoende aanbod is van kinderopvang (Sundström & Stafford 1992; Chesnais 1996: 732-733).

In Italië is de financiële overheidssteun voor kinderen de voorbije jaren almaar verder uitgehold. Dat komt doordat de kinderbijslagen, ingevoerd nog vóór de Tweede Wereldoorlog, niet geïndexeerd werden. Bovendien werden zij ook nog eens onderworpen aan een bestaansmiddelenonderzoek, zodat alleen nog arme gezinnen er recht op hebben. Eén en ander betekent dat de komst van een kind in Italië zwaardere gevolgen heeft voor het gezinsbudget dan in de meeste andere Europese landen. Daarbij komt dat er in Italië weinig professionele kinderopvang voorhanden is, dat er een tekort is aan adequate huisvesting voor jonge gezinnen en dat de kansen op de arbeidsmarkt beperkt zijn door een niet-optimaal draaiende economie. Vele jonge koppels reageren hierop met het uitstellen van hun eerste kind, en door hun kinderwens terug te schroeven tot slechts één of twee kinderen (Chesnais 1996; Bettio & Villa 1998; Livi-Bacci & Salvini 2000).

Anno 2000 kan de relatie tussen de basisoriëntaties in het gezinsbeleid enerzijds en het vruchtbaarheids- en arbeidsparticipatieniveau anderzijds als volgt worden samengevat. De Scandinavische landen voeren bij uitstek een individugericht beleid. In die landen gaat een hoge arbeidsmarktparticipatie samen met een voor Europa relatief hoge vruchtbaarheid. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk sluiten tamelijk dicht aan bij de Scandinavische landen in die zin dat er grote beleidsaandacht is voor individuele (vrouwen)rechten. Anderzijds worden in die landen gezinnen als geheel ondersteund, waarbij wel rekening wordt gehouden met de diversiteit aan gezinsvormen (Brewster & Rindfuss 2000: 284-285).

Oostenrijk, België, Nederland, Duitsland en Luxemburg zijn beleidsmatig typische familielanden in die zin dat er vele maatregelen zijn die gezinnen ondersteunen, bijvoorbeeld via subsidie van huisvesting, kinderbijslagen en relatief genereuze regelingen voor betaald moederschapsverlof. De vruchtbaarheid en de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt ligt in deze landen doorgaans lager dan in de individulanden. Zowel participatie als vruchtbaarheid liggen echter nog een stuk lager in de mediterrane landen. Dat zijn, zoals gezegd, familielanden waar de overheid weinig in private familiezaken wenst in te grijpen (Brewster & Rindfuss 2000: 284-285).

Beleidsinvloed in de praktijk

Uit een recente, gesofisticeerde analyse van de correlatie binnen landen doorheen de tijd tussen vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie in Europa in de periode 1960-1994 blijkt dat de wederzijdse, negatieve samenhang van vruchtbaarheid en vrouwenarbeid sinds ongeveer de jaren 1980 (afhankelijk van het land) niet is verdwenen of omgekeerd, maar wel verzwakt. De auteurs verklaren die verzwakking onder meer door politieke beleidsmaatregelen die het rollenconflict tussen gezin en werk verzachtten. In de mediterrane landen was dat vooralsnog niet of nauwelijks het geval: in Italië, bijvoorbeeld, versterkte de negatieve correlatie tussen kinderen en werk nog (Engelhardt et al. 2001).

Vooraf voor Zweden bestaat er nogal wat multivariaat onderzoek. Dat leert dat gunstige ouderschapsregelingen en financiële steun wellicht een rol hebben gespeeld in het ondersteunen van vruchtbaarheids- en participatieniveaus, zij het een marginale (Sundström & Stafford 1992; Brewster & Rindfuss 2000: 285-286). De VSA voeren echter geen beleid ter ondersteuning van de combinatie van kinderen en werk, wat niet wegneemt dat zowel de vruchtbaarheid als de arbeidsmarktparticipatie in de States relatief hoog zijn (Brewster & Rindfuss 2000: 286-287). Misschien heeft het te maken met de relatief hoge consumptieaspiraties en met de zwak uitgebouwde sociale zekerheid (zie Esping-Andersen 1999).

Na de hereniging in 1990 van Oost- en West-Duitsland werden de sociale voorzieningen van het communistische regime van de DDR opgeheven. Het Oost-Duitse regime ondersteunde zowel de vruchtbaarheid als de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen door genereuze kinderbijlagen en uitgebreide voorzieningen voor kinderopvang. De opheffing van die voorzieningen verklaart volgens sommige auteurs de spectaculaire val van het totale vruchtbaarheidscijfer in het oosten van Duitsland vanaf 1992, tot onder een niveau van één kind per vrouw. In het westen van het land hadden en hebben vrouwen, ietwat overdreven, de keuze: ofwel krijgen ze kinderen en trekken ze zich noodgedwongen terug uit de arbeidsmarkt, ofwel richten ze zich helemaal op hun beroeps carrière en blijven ze kinderloos. Die óf-óf-situatie zou het gevolg zijn van een totaal gebrek aan adequate kinderopvang (Chesnais 1996: 736-737; Hank & Kreyenfeld 2001).

Uit recent onderzoek blijkt dat er inderdaad een grote samenhang is tussen vruchtbaarheid en het aandeel kinderen op voorschoolse leeftijd in kinderopvang. Dat onderzoek kan geïnterpreteerd worden als een sterke aanwijzing dat de opportuniteitskost van kinderen veel zwaarder doorweegt bij werk- en vruchtbaarheidsbeslissingen dan de directe luiers- en papkosten. Met andere woorden: wat werkende vrouwen vooral doet aarzelen om een (bijkomend) kind te nemen, is wat ze zouden verliezen door het werk tijdelijk of permanent te moeten opgeven. Kinderen zijn vooral 'duur'

als de zorglasten in die mate op de moederschouders komen te liggen dat de moeders niet meer uit werken kunnen gaan, zoals bijvoorbeeld in Duitsland of Spanje vaak het geval is (DiPrete et al. 2002: 29-32). Dáár ligt potentieel de grootste kans voor reële beleidsinvloed.

Gezinsbeleid dat er op gericht is om de directe kosten van kinderopvang te compenseren, zoals in Duitsland (Hohn 1989), vecht tegen de bierkaai; het zou budgettair voor om het even welke overheid totaal onhaalbaar zijn om de economische kostprijs van een kind, inbegrepen de opportunitetskost, significant te compenseren. In elk geval blijken maatregelen als genereuze kindersubsidies en fiscale aftrekken voor kinderen de vruchtbaarheid nauwelijks te beïnvloeden – dergelijke maatregelen kunnen uiteraard voor andere doeleinden wenselijk zijn. Ook de precieze regeling voor ouderschapsverlof blijkt de vruchtbaarheid weinig te beïnvloeden. Een beleid gericht op het verzachten van de onverenigbaarheid tussen tijd op het werk en tijd bij de kinderen is potentieel veel efficiënter; een beleid dat de deelname van moeders aan de arbeidsmarkt vergemakkelijkt, zorgt er voor dat tegelijk een hoge opportunitetskost vermeden en een positief inkomenseffect op de vruchtbaarheid veroorzaakt wordt (DiPrete et al. 2002).

Daarom is de stelling van DiPrete et al. (2002) dat de relatie tussen buitenshuiswerk van vrouwen en vruchtbaarheid op het geaggregeerde niveau van regio's en landen meer te maken heeft met macrosociologische, institutionele verschillen tussen landen en streken inzake de combineerbaarheid van kinderen met arbeid dan met (micro-economische) inkomensverschillen tussen individuele vrouwen en individuele kosteneffecten.

4. Conclusie en discussie

Zorg voor kinderen en beroepsarbeid vergen allebei tijd, terwijl tijd een schaars goed is. Het ene gaat dus altijd in zekere mate ten koste van het andere. In die zin bestaat er altijd minstens voor een deel een extern rollenconflict tussen ouderschap en beroepsarbeid. Dat is het uitgangspunt van de onverenigbaarheidsthese. De inleiding van deze paper wees er op dat de geschiedenis van de daling van de vruchtbaarheid en de evolutie van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen op het eerste gezicht niet zonder meer te rijmen valt met die these. Er was sprake van drie anomalieën, waarvoor we nu naar een oplossing zoeken.

Ten eerste begon de vruchtbaarheid in een aantal 19de-eeuwse, Europese landen precies te dalen in een periode waarin vrouwen zich eerder begonnen terug te plooiën op het huishouden in plaats van uit werken te gaan. Het antwoord is dat de vruchtbaar-

heidstransitie nu eenmaal niet mee veroorzaakt werd door veranderingen inzake de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt. De vruchtbaarheidstransitie was geen gevolg van een toe- of afnemende activiteit van vrouwen op de arbeidsmarkt. En ook andersom: de evolutie op lange termijn van de participatie van vrouwen aan de arbeidsmarkt was geen rechtstreeks gevolg van de vruchtbaarheidsdaling. Hoewel kinderen en beroepsarbeid op het niveau van de individuele levensloop onmiskenbaar een invloed op elkaar hebben, zijn de structurele maatschappelijke evoluties inzake beroepsparticipatie en vruchtbaarheid autonoom ten opzichte van elkaar. In principe is een bevolking met tegelijkertijd een hoge vruchtbaarheid en een hoge deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt dus goed denkbaar – België in het midden van de 19de eeuw is misschien een voorbeeld. De realisatie van die mogelijkheid is onder meer afhankelijk van de mate waarin kinderen en beroepsarbeid voor ouders combineerbaar zijn.

In de 19de eeuw waren het de burgervrouwen die als eerste meer geld en tijd gingen stoppen in een kleiner aantal kinderen. Dat verklaart meteen de tweede anomalie: de 19de-eeuwse pioniers van moderne vormen van geboortebeperving waren vaak te vinden in sociale lagen waar vrouwen in feite ook het minst deelnamen aan de arbeidsmarkt, met name in de burgerij. Lesthaeghe (1995) en van de Kaa en Lesthaeghe (1986) noemen deze periode die van de 'eerste demografische transitie': vrouwen specialiseerden zich van langsom meer in het huishouden en investeerden idealiter al hun krachten in 'high quality children'.

De eerste werd gevolgd door een 'tweede demografische transitie', die volgens Lesthaeghe (1995) individualistisch van aard was. Vrouwen streefden naar hun emancipatie, ook op het publieke vlak en weigerden in toenemende mate hun rol te beperken tot die van huisvrouw. De arbeidsmarktparticipatie nam toe en de vruchtbaarheid, na een heropleving tijdens de babyboom, dook onder het reproductieniveau. De derde anomalie uit de inleiding heeft betrekking op deze laatste periode: momenteel noteert Europa de laagste vruchtbaarheidscijfers precies in de landen waar vrouwen nog het minst uit werken gaan, met name in de mediterrane landen. Dit kan als volgt begrepen worden. In de meeste OESO-landen nam de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt sinds de jaren 1970 duidelijk toe. In sommige landen hebben vrouwen manieren gevonden om dat uit werken gaan te combineren met kinderen, in andere niet. In die landen waar dat niet het geval was, is de vruchtbaarheid aanzienlijk verder gedaald. Het negatieve effect van arbeidsmarktparticipatie op vruchtbaarheid is dus afhankelijk van de mogelijkheden om werk en kinderen te combineren. En die mogelijkheden zijn op hun beurt afhankelijk van de economische en politieke context.

In de landen met een sterk extern rollenconflict zullen de vrouwen die moeder worden onder druk komen te staan om hun werk op te schorten. In dat soort landen staan jonge vrouwen dus onder druk om een keuze te maken: ofwel nu al kinderen nemen en stoppen met betaald werk, ofwel kinderen uitstellen en blijven werken. Sommigen kiezen voor kinderen, anderen voor werk. Als gevolg van die keuzedruk is zowel de vruchtbaarheid als de arbeidsmarktparticipatie in die landen laag. In landen waar jonge kinderen en uit werken gaan beter te combineren zijn, combineert een relatief groot aandeel van de vrouwen beide rollen. Daarom is in zulke landen zowel de vruchtbaarheid als de arbeidsmarktparticipatie relatief hoog.

De omkering van de correlatie tussen vruchtbaarheid en participatieniveau in de loop van de voorbije dertig jaar is een gevolg van de differentiële gevoeligheid van de vruchtbaarheidscijfers voor een toename van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. De toename van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen sinds de jaren 1970 was in bijna alle westerse landen van dezelfde grootteorde. Maar de gevoeligheid van de vruchtbaarheid voor deze toename van de participatie verschilt sterk van land tot land. Dit verschil in gevoeligheid verklaart de omkering van de transversale correlaties op het niveau van de landen (Rindfuss et al. 2003; Kögel 2003).

De gevoeligheid van de vruchtbaarheid aan de activiteitsstijging van vrouwen op de arbeidsmarkt is waarschijnlijk in grote mate afhankelijk van de combineerbaarheid van werk met kinderen. Die combineerbaarheid blijkt op haar beurt sterk af te hangen van de accepteerbaarheid, de beschikbaarheid, de toegankelijkheid, de kwaliteit en de kostprijs van kinderopvang. Kinderopvang verdient dan ook een centrale plaats in het verdere onderzoek naar de hedendaagse evolutie van de vruchtbaarheid in het Westen.

Referenties

- Albrecht, J. W., P. A. Edin, & S. B. Vroman (2000), "A cross-country comparison of attitudes towards mothers working and their actual labor market experience", *Labour*, 14(4), 591-608.
- Andersson, G. (2000), "The impact of labour-force participation on childbearing behaviour: pro-cyclical fertility in Sweden during the 1980s and the 1990s", *European Journal of Population*, 16(4), 293-333.
- Becker, G. S. (1991), *A Treatise on the Family. Enlarged edition*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Bernhardt, E. M. (1993), "Fertility and Employment." *European Sociological Review* 9(1):25-42.
- Bettio, F., & P. Villa. (1998), "A Mediterranean perspective on the breakdown of the relationship between participation and fertility." *Cambridge Journal of Economics* 22(2):137-71.

- Bongaarts, J. (2002), "The end of the fertility transition in the developed world." *Population and Development Review* 28(3):419-43.
- Bosman, E. (1989), "De incompatibiliteit van buitenshuisarbeid van de vrouw en ouderschap: historische situering en begripsbepaling", *Bevolking en Gezin*, (2), 103-33.
- Brewster, K. L., & R. R. Rindfuss (2000), "Fertility and women's employment in industrialized nations." *Annual Review of Sociology* 26:271-96.
- Calhoun, C. A. (1994), "The impact of children on the labour supply of married women: comparative estimates from European and US data", *European Journal of Population*, 10(4), 293-318.
- Callens, M., & C. Croux (2002), *The impact of education on third births. A multilevel discrete-time hazard analysis*. Leuven: Departement Economie. (Working Paper).
- Camps-Cura, E. (1998), "Transitions in women's and children's work patterns and implications for the study of family income and household structure: A case study from the Catalan textile sector (1850-1925)", *The History of the Family*, 3(2), 137-54.
- Casper, L., & M. O'Connell (1998), "Work, income, and married fathers as child care providers", *Demography*, 35(2), 243-50.
- Chesnais, J.-C. (1996), "Fertility, family, and social policy in contemporary Western Europe." *Population and Development Review* 22(4):729-39.
- Coale, A. J., & R. Treadway (1986), "A Summary of the Changing Distribution of Overall Fertility, Marital Fertility, and the Proportion Married in the Provinces of Europe." Pp. 31-181 in *The Decline of Fertility in Europe*, eds. A. J. Coale & S. C. Watkins. Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- Coale, A. J., & S. C. Watkins, eds. (1986), *The Decline of Fertility in Europe. The Revised Proceedings of a Conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- Crafts, N. F. R. (1984), "A cross-sectional study of legitimate fertility in England and Wales in 1911", *Research in Economic History*, 9(1), 89-107.
- Crafts, N. F. R. (1989), "Duration of marriage, fertility and women's employment opportunities in England and Wales in 1911", *Population Studies*, 43(2), 325-35.
- Cramer, J. (1980), "Fertility and female employment: problems of causal direction", *American Sociological Review*, 45(1), 167-90.
- Davis, K., ed. (1987), *Below-Replacement Fertility in Industrial Societies: Causes, Consequences, Policies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DiPrete, Th. A., S. Ph. Morgan, H. Engelhardt, & H. Pacalova (2002), *Do Cross-National Differences in the Costs of Children Influence Fertility Behavior?* Durham (N.C.): Duke University, Department of Sociology, working paper.
- Di Tommaso, M. L. (1999), "A trivariate model of participation, fertility and wages: the Italian case", *Cambridge Journal of Economics*, 23(5), 623-40.
- Dumon, W., ed. (1989), *Family Policy in EEC Countries*. Luxembourg: Office for official publications of the European communities.

- Elder, G. H. jr. (1987), "Families and Lives: Some Developments in Life-Course Studies." *Journal of Family History* 12(1-3):179-99.
- Engelhardt, H., T. Kögel, & A. Prskawetz (2001), *Fertility and Female Employment Reconsidered: A Macro-Level Time Series Analysis*. Rostock, Germany: Max-Planck-Institut for Demographic Research.(MPIDR Working paper, WP 2001-021)
- Esping-Andersen, G. (1999), *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Fontaine, L., & J. Schlumbohm (2000), "Household strategies for survival: an introduction", *International Review of Social History*, 45(Supplement 8), 1-17.
- Gillis, J. R., L. A. Tilly, & D. Levine, eds. (1992), *The European experience of declining fertility. A quiet revolution, 1850-1970*. Cambridge (Mass.) & Oxford (UK): Blackwell.
- Grimm, M., & N. Bonneuil (2001), "Labour market participation of French women over the life cycle, 1935-1990", *European Journal of Population*, 17(3), 235-60.
- Hank, K., & M. Kreyenfeld (2001), *Childcare and Fertility in (Western) Germany*. Rostock, Germany: Max-Planck-Institut für demografische Forschung.
- Hareven, T. K. (1978), "Introduction: The Historical Study of the Life Course." Pp. 1-16 in *Transitions. The Family and the Life Course in Historical Perspective*, ed. T. K. Hareven. New York/London: Academic Press.
- Henkens, K., J. Siegers, & K. van den Bosch (1992), "Married Women on the Labour Market: A Comparative Study of Belgium and the Netherlands.", *Bevolking en Gezin*,(1), 77-99.
- Henkens, K., Y. Grift, & J. Siegers (2002), "Changes in female labour supply in the Netherlands 1989-1998: the case of married and cohabiting women", *European Journal of Population*, 18(1), 39-57.
- Herr, E. (1995), "The census, estimation biases, and female labor-force participation rates in 1880 Colorado." *Historical Methods* 28(4):167-81.
- Hohn, C. (1989), Country report Federal Republic of Germany. In: W. Dumon (ed.), *Family Policy in EEC Countries* Luxembourg: Office for official publications of the European communities. pp. 79-94.
- Janssens, A. (1998a), "De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 444(5), 258-80.
- Janssens, A. (1998b), "Class, Work and Religion in the Female Life Course-The Case of a Dutch Textile Town: Enschede, 1880-1940", *Historical Social Research*, 23(1-2), 254-74.
- Kaa, D. J., van de, & R. Lesthaeghe. (1986), *Bevolking: groei en krimp*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kalmijn, M. (2002), "Sociologische analyses van levensloopeffecten: een overzicht van economische, sociale en culturele gevolgen", *Bevolking en Gezin*, 31(3), 3-46.

- Kalwij, A. S. (2000), "The effects of female employment status on the presence and number of children", *Journal of Population Economics*, 13(2), 221-39.
- Kempeneers, M. & E. Lelièvre (1993), "Women's work in the EC: five career profiles", *European Journal of Population*, 9(1), 77-92.
- Klijzing, E., J. Siegers, N. Keilman, en L. Groot (1988), "Static versus dynamic analysis of the interaction between female labour-force participation and fertility", *European Journal of Population*, 4(2), 97-116.
- Kohler, H.-P., F. C. Billari, and J. A. Ortega (2002), "The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s", *Population and Development Review*, 28(4), 641-80.
- Kögel, T. (2003), *Did the Association Between Fertility and Female Employment Within OECD Countries Really Change its Sign?* Rostock, Germany: Max Planck Institute for Demographic Research (Working Paper).
- Kravdal, O. (1992), "The weak impact of female labour force participation on norwegian third-birth rates", *European Journal of Population*, 8(3), 247-63.
- Kravdal, O. (1994), "The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first births in Norway", *Population Studies*, 48(2), 249-67.
- Kravdal, O. (2001), "The high fertility of college educated women in Norway: an artefact of the separate modelling of each parity transition", *Demographic Research*, 5(6), 187-216.
- Krishnan, V. (1991), "Female Labour Force Participation and Fertility: An Aggregate Analysis", *Genus*, 47(1/2), 177-92.
- Kröger, T. (2001), *Comparative research on social care. The state of the art.* Brussels: European Commission.
- Lesthaeghe, R. (1995), The second demographic transition in Western countries: an interpretation. In: K. O. Mason and A.-M. Jensen (eds.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries* Oxford: Clarendon Press, pp. 17-62.
- Liefbroer, A. C. en M. Corijn (1999), "Who, what, where, and when? Specifying the impact of educational attainment and labour force participation on family formation", *European Journal of Population*, 15(1), 45-75.
- Lis, C. (1984), "Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850", *Tijdschrift Voor Sociale Geschiedenis*, 10(36), 380-405.
- Livi-Bacci, M. en S. Salvini (2000), "Trop de famille et trop peu d'enfants: fécondité en Italie depuis 1960", *Cahiers Québécois De Démographie*, 29(2), 231-54.
- Matthijs, K. (2001), *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering.* Leuven: Universitaire Pers.
- Matthijs, K. (2003), "Demographic and Sociological Indicators of Privatisation of Marriage in the 19th Century in Flanders", *European Journal of Population*, forthcoming.

- Mayer, K. U. en N. B. Tuma, eds. (1990), *Event History Analysis in Life Course Research*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press. (Life Course Studies, 5)
- Mehryar, A. H., A. Aghajanian, M. Tabibian, en F. Tajdini (2002), *Women's education and labor force participation and fertility decline in Iran*. Fayetteville, NC, USA: Fayetteville State University, Working paper.
- Mertens, N., P. H. van der Meer, J. J. Schippers, en J. J. Siegers (1992), "De arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw en de gezinsopbouw: gedragen Nederlandse vrouwen zich anders dan Vlaamse vrouwen?", *Bevolking en Gezin*, (3), 105-29.
- Pauwels, K., W. Van Dongen, L. Deschamps, en E. Bosman (1988), "De arbeidsparticipatie van de vrouw en de gezinsopbouw", *Bevolking en Gezin*, (3), 95-115.
- Peeters, H. F. M. (1981), "Vijf eeuwen gezin en kind in West-Europa. Een historiografisch overzicht. Enkele lijnen en richtlijnen", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 94(3), 343-76.
- Perrot, M. (1989), Woonomstandigheden. In: G. Duby and Ph. Ariès (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. De negentiende eeuw: materiële cultuur en de wereld van het individu*. Amsterdam: Agon, pp. 11-26.
- Pott-Buter, H. A. (1993), *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility: a seven country comparison, 1850-1990*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Reher, D. S. (1998), "Family ties in Western Europe: Persistent Contrasts", *Population and Development Review*, 24(2), 203-34.
- Rindfuss, R. R., K. L. Brewster, en A. L. Kavee (1996), "Women, work, and children: behavioral and attitudinal change in the United States." *Population and Development Review* 22(3):457-82.
- Rindfuss, R. R., K. B. Guzzo, en S. Ph. Morgan (2003), "The changing institutional context of low fertility", *Population Research and Policy Review*, (forthcoming).
- Schellekens, J. (1993), "Wages, secondary workers, and fertility: a working-class perspective of the fertility transition in England and Wales.", *Journal of Family History*, 18(1), 1-17.
- Schrover, M. (1997), "The demographic consequences of changing employment opportunities: women in the Dutch meierij in the nineteenth century", *The History of the Family*, 2(4), 451-80.
- Scott, J. (1999), "European Attitudes towards Maternal Employment", *International Journal of Sociology and Social Policy*, 19(9-10-11), 151-86.
- Segalen, M. (1986), La révolution industrielle: du prolétaire au bourgeois. In: André Burguière en J. Goody (eds.), *Histoire De La Famille. Vol. 2: Le choc des modernités* Paris: Armand Colin,
- Steverlynck, C. (2000), *Als de ooievaar komt... . Vrijen, trouwen en moeder worden in de twintigste eeuw*. Tielt: Lannoo.

- Stycos, J. M. & R. H. Weller (1967), "Female working roles and fertility", *Demography*, 4(1), 210-217.
- Sundström, M. en F. P. Stafford (1992), "Female labour force participation, fertility and public policy in Sweden", *European Journal of Population*, 8(3), 199-215.
- Szreter, S. (1996), *Fertility, class and gender in Britain, 1860-1940*. 1 ed. Cambridge: Cambridge University Press.(Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time, 27)
- Van Bavel, J. (2001), "Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy. An event history analysis in Leuven, Belgium, 1846-1856", *Social Science History*, 25(3), 449-79.
- Van Bavel, J. (2002), *Van natuurlijke naar gecontroleerde vruchtbaarheid? Geboortebeperving in Leuven, 1846-1910*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.(Sociologie Vandaag , 6)
- Van den Eeckhout, P. (1993), "Family Income of Ghent Working-Class Families ca. 1900.", *Journal of Family History*, 18(2), 87-110.
- Van Dongen, W., D. Malfait, en K. Pauwels (1995), *De dagelijkse puzzel "gezin en arbeid". Feiten, wensen en problemen inzake de combinatie van beroeps- en gezinsarbeid in Vlaanderen*. Brussel: CBGS.(CBGS Monografie, 1995/2)
- Van Dongen, W., M. Beck, en E. Vanhaute (2001), Naar een nieuw basismodel voor de combinatie van het gezins- en beroepsleven? In: W. Van Dongen, M. Beck, en E. Vanhaute (red.), *Beroepsleven en gezinsleven. Het combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartsstaat?* Leuven/Brussel: Garant/C.B.G.S.,
- Van Dongen, W. en E. Vanhaute (2001), De leefsituatie van mannen en vrouwen binnen gezin en maatschappij. In: W. Van Dongen, M. Beck, en E. Vanhaute (red.), *Beroepsleven en gezinsleven. Het combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartsstaat?* Leuven/Brussel: Garant/C.B.G.S., pp. 57-116.
- Vanhaute, E. (1998), Het kostwinnersmodel als historische fictie: arbeid en inkomen van gezinnen in langetermijnperspectief. In: W. Van Dongen, E. Vanhaute, en K. Pauwels (red.), *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen*. Leuven: Garant, pp. 55-70.
- Van Praag, Ph. (1977), "Het bevolkingsvraagstuk in België: standpunten en opvattingen in het begin van de 20ste eeuw", *Bevolking en Gezin*,(1).
- Vries, R. F., de (1993), "Opleiding en verschillen in arbeidsmarktparticipatie en vruchtbaarheidsgedrag van vrouwen", *Bevolking en Gezin*, 1993(1), 45-63.
- Wall, R. (1989), "Leaving home and living alone: An historical perspective", *Population Studies*, 43(3), 369-89.
- Wilterdink, N. & B. van Heerikhuizen (1999), *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Wright, R. E. en P. R. A. Hinde (1991), "The dynamics of full-time and part-time female labour force participation in Great Britain", *European Journal of Population*, 7(3), 201-30.